

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Навчально-науковий інститут філології
Кафедра історії української літератури, теорії літератури
та літературної творчості

ЕПІСТОЛЯРІЙ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО
ЯК ФЕНОМЕН ХУДОЖНЬО-ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ ПРОЗИ

Кваліфікаційна робота
на здобуття ОС «магістр»
студентки II курсу,
галузі знань 03 Гуманітарні науки
спеціальності 035 – філологія
спеціалізації 035.01 «Українська мова і література»
ОП «Українська філологія та західноєвропейська мова»
Зеленської Ілони Миколаївни

Науковий керівник:
к. філол. н., доц. Задорожна С. В.

«Допущено до захисту»

Протокол засідання кафедри історії української
літератури, теорії літератури та літературної творчості
№ 10 від 19.05.23

Завідувач кафедри _____ д. філол. н., проф. О. М. Сліпушко

КИЇВ – 2023

Зміст

Вступ	3
Розділ I. Епістолярний образ Михайла Коцюбинського	7
Розділ II. Формозмістова парадигма епістолярію Михайла Коцюбинського	22
2.1. Родинно-інтимна сфера життя письменника у листах	22
2.2. Листи про суспільно-політичну та творчо-мистецьку сфери життя Михайла Коцюбинського	34
Розділ III. Листи Михайла Коцюбинського як зразок художньої прози	42
3.1. «Все воно здасться мені... колись... як матеріал»: лабораторія народження імпресіоністичних творів	42
3.2. Жанрово-стильова палітра листів	64
Висновки	75
Список використаних джерел	77

Вступ

Лист як жанр нефікційної літератури, художньо-документальної прози раніше не досліджувався. Недослідженість письменницького епістолярію як літературно-культурного доробку пояснюється цілим рядом причин: неповнотою або й взагалі відсутністю цілісного епістолярного масиву, різного роду обмеженнями письменників через суб'єктивні й об'єктивні причини тощо. В умовах колоніального минулого України, цензурних утисків й ідеологічного диктату, систематичного пригнічення української мови та культури в усіх її виявах лист як текст набуває особливого значення. У письменників не було іншої трибуни для вільного спілкування, окрім листів. Поза осмисленням епістолярію дослідження особистості письменника буде неповним і неточним. Усі ці причини обумовили і відсутність повної прочитаності Михайла Коцюбинського як особистості людської і творчої.

Обговорення різноманітних суспільно-політичних питань, проблем розвитку літератури, яке могло бути зафіксоване лише в листах, часто витісняло особисті моменти. З огляду на це, листи письменників є цінними для дослідження поступу літератури й культури в умовах заборон, для реконструкції епохи. Не так давно лист здебільшого кваліфікували як жанр «проміжний», текст нехудожній, що позначилось і на непрочитаності Михайла Коцюбинського, і достатньою мірою неосмисленості його текстів. За радянських часів досліджень, які б вивчали листування письменників, не було взагалі. Наявні сьогодні літературно-критичні напрацювання не висвітлюють докладно особистість Михайла Коцюбинського, його психоемоційний портрет, стильові особливості в листах тощо.

Поза листом, який є особливим простором творчої автентичності, ні біографія письменника, ні творчо-мистецький вияв його буття не може бути висвітлений сповна. Окрім того, це і своєрідний фіксатор доби, культурно-

мистецького руху, що демонструє не лише повноту вписаності автора в літературний контекст, а й висвітлює вподобання й смаки кола його адресатів.

На сьогодні існує лише декілька монографій, присвячених вивченню та аналізу епістолярію, серед яких праці М. Коцюбинської, Л. Вашків, О. Рарицького. Дослідження власне епістолярної творчості Михайла Коцюбинського лише часткові. Наприклад, є праці, у яких розглядали тільки інтимне листування письменника або ж лише епістолярний діалог із конкретним адресатом тощо. Цілісного й системного дослідження епістолярію Михайла Коцюбинського досі немає, цим і пояснюється **вибір теми** магістерської роботи.

Епістолярій Михайла Коцюбинського займає три останні томи семитомного видання його творів, тобто майже половину його творчої спадщини. Ми вперше подаємо спробу цілісного й системного аналізу епістолярію Михайла Коцюбинського як феномена художньо-документальної прози, що визначає **актуальність нашого дослідження**.

Листи Михайла Коцюбинського містять інформацію, що не лише доповнює, подекуди доволі суттєво, наукові розвідки, а й привносять раніше не залучений до «прочитання» письменника надзвичайно цінний матеріал, що заслуговує на різнобічний науковий розгляд. Відсутність системного висвітлення епістолярію письменника стимулювала творчий пошук, обумовила пошуковий характер нашої роботи, її **новизну**.

Об'єктом дослідження є листи Михайла Коцюбинського.

Предмет роботи – епістолярний дискурс Михайла Коцюбинського.

Мета дослідження: здійснити системний аналіз епістолярію Михайла Коцюбинського як феноменального зразка художньо-документальної прози.

Для реалізації мети були поставлені такі **завдання:**

1. розглянути коло адресатів, творче та суспільно-політичне середовище Михайла Коцюбинського, рівень вписаності письменника в національний та європейський літературний контекст, суспільно-громадську сферу буття;
2. осмислити грані особистості Михайла Коцюбинського, його індивідуальний психопортрет, модель поведінки, життєві орієнтири;
3. з'ясувати тип листа, його тематично-проблемну палітру та індивідуально-авторську картину світу митця;
4. дослідити лист як творчу лабораторію, експресивну та комунікативну функції листа;
5. проаналізувати жанрово-стильові особливості листів Михайла Коцюбинського;
6. окреслити екзистенційну та стилістичну суголосність листів та творчого доробку письменника.

Методи дослідження: біографічний (для осмислення творчості Михайла Коцюбинського на підставі виявлення її зв'язків з життєписом письменника), філологічний (спрямований на вивчення тексту, його аналіз), наративний (для дослідження письменницького наративу, специфіки і форми оповіді), порівняльного літературознавства (для з'ясування безпосередніх і опосередкованих контактів письменника).

Загальнотеоретичну та методологічну базу дослідження становлять праці М. Коцюбинської, Л. Вашків, С. Павличко, О. Рарицького.

Структура роботи: вступ, три розділи («Епістолярний образ Михайла Коцюбинського», «Формозмістова парадигма епістолярію Михайла Коцюбинського», «Листи Михайла Коцюбинського як зразок художньої прози»), другий розділ містить два підрозділи («Родинно-інтимна сфера життя письменника у листах», «Листи про суспільно-політичну та творчо-мистецьку сфери життя Михайла Коцюбинського»), третій розділ містить два підрозділи («"Все воно здається мені... колись... як матеріал...": лабораторія народження

імпресіоністичних творів», «Жанрово-стильова палітра листів») висновки та список використаних джерел. Загальний обсяг роботи – 84 с., загальна кількість джерел у списку використаної літератури – 72.

Розділ I. Епістолярний образ Михайла Коцюбинського

Михайло Коцюбинський – один із тих митців, які збагатили художню форму та оновили літературу. Коцюбинський належав епістолярній епосі, тому листи письменника у семитомному виданні займають чи не більше обсягу, ніж його проза. Літературознавець Володимир Панченко назвав листи митця «епістолярною прозою»: «Скалки власне художньої прози легко зауважити в посланнях письменника з Криму, Капрі, Карпат. Втім, їх можна перечитувати і як унікальну людську сповідь. Адже хоч що б писав митець, він завжди сповідається. Перед собою і ближніми. І перед "дальніми" – також» [69].

Листи письменника – найвагомніше першоджерело для рецепції його художнього світу, матеріал для вивчення біографії та індивідуальних особливостей мислення митця. Саме у листах задокументовано найважливіші події доби, створюється масштабна панорама суспільно-історичного та культурного буття нації. Епістолярна спадщина стає матеріалом для реконструкції творчої біографії митця, додає нових штрихів до психопортрета автора. Листи Михайла Коцюбинського можна вважати досконалими зразками епістолярного жанру. Часто саме у листах виразніше вимальовується образ самого письменника, ніж у його прозі чи ліриці, створюється «ілюзія безпосереднього спілкування, доторку до живої людини» [19, 11]. Епістолярій дає змогу краще зрозуміти епоху митця, його побут, надає відчуття співучасті у подіях минулого.

«У творчій біографії М. Коцюбинського немає різких поворотів, раптових змін: звільна, поступово розвивався талант письменника, який невтомно шукав дедалі нових і нових, більш досконалих засобів відтворення одвічно мінливої й неспокійної дійсності», – зауважувала Н. Калениченко [18, 12]. У своїх листах до членів родини письменник доволі часто розповідав про несприятливі умови життя та нестачу часу для творчої роботи. Потреба М. Коцюбинського заробляти на хліб забирала усі сили письменника, про що митець неодноразово скаржився у листах.

Одним із найважливіших чинників становлення особистості майбутнього письменника було виховання в родинному колі. Інтерес до читання у Михайла Коцюбинського розвинувся ще в дитячі роки під впливом матері, а поштовхом до літературної творчості стали народні пісні. Майбутній письменник і сам почав складати пісні за взірцем народних, а в дванадцять років написав повість з фінського життя. Михайло у свої одинадцять закохався у старшу дівчину і, щоб бути гідним її, вирішив стати великою людиною, почав більше читати. Як зазначала Н. Калениченко, схоластична наука у Шаргородському духовному училищі, куди у 1876 році вступив Михайло Коцюбинський, не захопила допитливого хлопця, і він «... читав сам, що тільки міг дістати. На той час це було нелегкою справою» [18, 14]. Найбільше враження на майбутнього письменника справили твори Тараса Шевченка та Марка Вовчка.

У листі до українського літературознавця, критика та перекладача Михайла Мочульського Коцюбинський так охарактеризував свою родину: «Отож, батько мій був сангвінік, з вічними фантазіями, які ніколи не здійснювалися, запальний, але добрий чоловік. Мати з більш сталим характером, з складною, тонкою і глибокою душевною організацією, добра, незвичайно любляча, здатна на саможертву, особливо для мене, якого дуже любить» [27, 48]. Майбутній письменник завжди був ближчим до матері, ніж до батька, навіть рисами обличчя та характером був більше схожий на неї. Після смерті батька Михайло Коцюбинський, який був найстаршим із дітей, піклувався про матір до своїх останніх днів.

Літературний смак письменника виробився під впливом європейської літератури. У листі до Михайла Мочульського Коцюбинський зазначив, що літератури слов'янські йому подобаються менше [27, 43]. У наступному листі до того ж адресата письменник пояснив, що мав на увазі дещо інше. Слов'янські літератури йому подобаються, але у європейських можна зустріти «ширші горизонти, більшу дефініцію в оброблюванні сюжетів, у стилі» [27, 49]. Із тогочасних українських письменників найбільше імпонували Михайлу

Коцюбинському Василь Стефаник, Іван Франко, Панас Мирний, Ольга Кобилянська, Леся Українка, Володимир Самійленко та Богдан Лепкий.

Найважчою для письменника була неможливість повністю присвятити себе літературній праці, адже праця фізична відбирала усі сили та здоров'я. У 17 років Михайло Коцюбинський уже мав політичний процес, із того часу знаходився під постійним наглядом відповідних служб. Письменнику заборонялась будь-яка праця, окрім фізичної, про що він писав у листі до літературознавця Михайла Мочульського [27, 42]. Літературна праця потребувала видатків, поза тим Коцюбинському треба було думати про те, як заробити на шматок хліба. Сім'я письменника в цей час була у скрутному матеріальному становищі.

Михайлу Коцюбинському доводилось працювати у складі спеціальної комісії, яку уряд створив для боротьби з філоксерою виноградною. На три роки письменник виїхав у Бессарабію, згодом ще рік працював у такій же філоксерній комісії в Криму, де платня була вища. У 1897 році Коцюбинський не зміг отримати посаду завідувача книжковим складом. Поліція порекомендувала губернаторові Чернігівської земської управи відмовити письменнику у посаді, назвала Коцюбинського українофілом, який видав у журналі «Зоря» доволі «неоднозначне» оповідання «Для загального добра». Працюючи завідувачем книжкового складу, письменник міг би й далі поширювати небажану для влади літературу.

Певний час Михайло Коцюбинський працював у Житомирі в газеті «Волинь», був редактором кількох рубрик. У цей час письменник активно листувався зі своєю дружиною, писав майже щодня. У листах до Віри Устимівни Коцюбинський неодноразово критикував цю газету, вважав її недолугою. Завдяки зусиллям письменника «Волинь» почала згодом краще продаватись. Михайло Коцюбинський друкував статті на національно-культурні теми, деякі з них згодом передруковувались у інших тогочасних газетах та журналах. Перебування письменника в Житомирі позначилось фінансовою

скрутою. Видавець Коген неодноразово затримував зарплату, а грошей у Коцюбинського часто не вистачало на тютюн та повноцінні обіди.

Незважаючи на несприятливий період та важкі часи, Михайло Коцюбинський продовжував писати, збирати матеріали для майбутніх творів, пізнавати звичаї інших народів та вивчати мови. Робота у філоксерній комісії в Бессарабській губернії дала інформацію та натхнення для написання «оповідань з молдуванського життя» («Пе-коптьор», «Посол від чорного царя», «Відьма», «По-людському», «Для загального добра» та ін.), а в Криму – для кримського циклу оповідань («На камені», «Під мінаретами», «В путях шайтана», «У грішний світ» та ін.).

Постійне перебування серед людей, фізична праця, неможливість присвятити весь свій час улюбленій справі поступово підривали здоров'я письменника, призводили до емоційного вигорання. Лише на самоті митець міг відпочити, про що він писав у листі до Віри Коцюбинської з Кононівки: «Зате, лишившись на самоті, тільки тоді почув я, як сильно втомлений я душею. Людей просто не переносу, а коли, гуляючи, десь бачу людину, то тікаю, щоб не стрітись» [27, 94]. Тим не менш, Михайло Коцюбинський, як і будь-яка людина, потребував спілкування, митець часто писав у листах, що хотів би поділитись із кимось своїми враженнями від краси світу. Така нестача у спілкуванні зі спорідненими духом людьми сприяла літературній творчості.

Михайло Коцюбинський вів ще й активну видавничу діяльність, вкладав у неї чимало сил. Письменник співпрацював із кількома альманахами, був дописувачем «Киевской старины», «Літературно-наукового вісника», «Зорі» тощо. У листах Коцюбинський закликав українських письменників до літературної дискусії, результатом якої повинен був стати вихід нового альманаху – «З потоку життя». Ще наприкінці XIX ст. Михайло Коцюбинський в «Літературно-науковому віснику» та в листах зазначав, що Україні необхідний альманах повністю для інтелігенції. Упорядниками «З потоку життя», який вийшов у 1905 році, стали Михайло Коцюбинський та Микола Чернявський.

Завданням альманаху було сприяння розширенню тематичних меж української літератури. Упорядники надіслали майже ідентичні листи-звернення із запрошенням взяти участь в укладанні «З потоку життя» до Івана Нечуя-Левицького, Івана Франка, Панаса Мирного, Ольги Кобилянської, Василя Стефаника, Михайла Старицького, Любові Яновської та ін. Чимало українських письменників відгукнулись на це запрошення і подали до альманаху свої раніше не друковані твори.

Лист із проханням долучитись до створення «З потоку життя» надійшов і Панасу Мирному. Михайло Коцюбинський у цьому листі писав, що літературний рух на українських землях помітно пожвавився, з'являється попит на нові теми. Раніше письменники приділяли найбільше уваги темі села, психології селянина, етнографії, однак тепер у читачів, вихованих на європейській літературі, з'явився запит на ширше поле обсервації життя.

Михайло Коцюбинський вважав, що інтелігентний читач значно виріс, а тому хоче бачити в українській літературі нові теми та «... має сподіватися й од рідної літератури ширшого поля обсервації, вірного малюнку різних сторін життя усіх, а не одної якої верстви суспільності, бажав би зустрітись в творах красного письменства нашого з обробкою тем філософічних, соціальних, психологічних, історичних і т. ін.» [26, 280]. А втім, митець зазначив, що поважає дослідження письменниками народного життя та вважає, що ще не вичерпано цієї теми для цілей літератури.

Цілковитої підтримки виданий альманах не отримав, зазнав багато критики. Панас Мирний був стурбований бажанням упорядників видати альманах із творами лише для інтелігенції, вважав, що українська інтелігенція ще не сформувалась остаточно, тому не можна повністю зрікатися творів із селянського життя. Михайло Коцюбинський так відповів Панасу Мирному: «Задумавши видати такий збірник, в якому не було б сливе творів з життя селян, ми тільки хотіли зробити спробу, хотіли звернути увагу наших літературних сил на інші верстви суспільності, на інтелігенцію, фабричних робітників, військо,

світ артистичний і т. п.» [26, 294]. Письменник заперечив слова Панаса Мирного про те, що українська інтелігенція ще тільки формується. На думку Михайла Коцюбинського, інтелігенція є, однак вона обмосковлена [8, 102].

Неготовність частини письменників писати для інтелігенції та про неї, неоднозначна оцінка ідейного спрямування «З потоку життя» не дозволили цілком реалізувати задум упорядників. Незважаючи на це, альманах став визначним культурно-мистецьким явищем в українській літературі, дозволив Михайлу Коцюбинському обґрунтувати свою культурницьку позицію, висловлену раніше.

До власної літературної праці Михайло Коцюбинський ставився доволі самокритично, іноді називав свої твори анемічними, мізерними чи безбарвними. Постає питання, чи справді перед читачами достовірний біографічний образ письменника, який так легко знецінює свою працю, чи це лише образ епістолярний. Іноді реципієнту важко виокремити справжнє «я» автора, навіть у листах, які є одними з головних джерел дослідження біографії. До інтерпретації образу письменника в листуванні читач може несвідомо залучати власний досвід та попередні знання про об'єкт аналізу, тому у кожного реципієнта вимальовується дещо відмінне бачення образу автора.

Між багатою, безмежною уявою автора й обмеженою можливістю слова існує певний розрив, який необхідно максимально скоротити. Імовірно, саме відчуттям такої прірви між уявою та словом можна пояснити невдоволення письменником своїми творами. Михайло Коцюбинський у одному з листів зазначив: «Коли б можна було обмежити свою творчість уявою, я був би дуже щасливим. Проте щось сильне тягне мене до літературної праці – і літературі я відданий цілою душею» [27, 43]. У листі до Олександри Аплаксіної Михайло Коцюбинський пояснив, що має постійний конфлікт між своїм внутрішнім світом і зовнішнім: «Я больше живу внутренним миром, сложным и тонким, не

подаючимся часто зображенню такими грубими засадами, як слово...» [21, 83].¹

Із листів Михайла Коцюбинського можна довідатись про особливості роботи над творами. Письменник у листах зазначав, що не любить писати швидко, а наявність чітких строків, що часто прописують у своїх вимогах видавництва, його душить та обмежує: «Вообще, меня атакуют со всех сторон не только украинские, но и русские издательства... но я отказываюсь, не желая связывать себя, так как боюсь обязательных, спешных работ, что всегда связывает и понижает качество работы» [21, 180]. Михайло Коцюбинський зазвичай писав поволі та не любив термінових літературних робіт на замовлення, багато уваги звертав на художню обробку твору.

Незважаючи на скрупульозну роботу митця над новелами й оповіданнями, письменника не полишала думка, що його твори можуть видатись читачам блідими й нецікавими. Про такі свої побоювання Михайло Коцюбинський писав різним адресатам та в різні роки, тому можна вважати, що такі думки не давали спокою митцеві протягом майже всього життя. Попри все, письменник продовжував творити, навіть коли погіршувалось його здоров'я. Митець вважав, що творчість для нього є найважливішою в житті. Михайло Коцюбинський, перед тим поділившись схемою нового твору «Подарунок на іменини», зазначав у листі до своєї коханої Олександри Аплаксіної: «Но, пожалуй, это самое важное в моей жизни здесь – больше всего впечатлений за столом» [21, 184].

Неодноразово у листах письменник зазначав, що не вважає себе людиною, біографія якої може зацікавити суспільство. А втім, із Михайлом Коцюбинським намагались познайомитись відомі та менш знані культурні діячі, науковці тощо, митець органічно вписувався у культурний простір Європи. Письменник читав найвідоміші твори іноземних авторів, серед яких Гі де

¹ Ми не перекладаємо листів Михайла Коцюбинського до Олександри Аплаксіної, адже вони є історико-літературною пам'яткою та саме в такому варіанті доносять емоцію адресанта.

Мопассан, Гергарт Гауптман, Еміль Золя, Генрік Ібсен, Джек Лондон та ін., переглядав найновіші літературно-критичні часописи. Коцюбинський відвідав чимало країн Європи, там він лікувався та писав. Тричі письменник їздив до Італії, а острів Капрі став його улюбленим місцем у Європі, яке Коцюбинський називав земним раєм та островом чудес.

У одному з листів до юриста й відомого в Чернігові громадського діяча Іллі Шрага, який також був другом митця та його сім'ї, Михайло Коцюбинський із захопленням розповідав про враження від чергових відвідин острова: «Хоч я тут не перший раз і не перший день, а мені все здається, що перед очима проходить не дійсність, а казка, таке все тут дивне і чарівне» [28, 47]. На острові Капрі письменник не лише лікувався й відпочивав, а й знаходив натхнення та матеріал для роботи над своїми новими художніми творами.

Свої враження від італійської культури Михайло Коцюбинський іноді проектував на культурну ситуацію на теренах України. Письменник у листі до Ганни Барвінок розповів про дивну для нього подію, яка трапилась у Римі. Михайло Коцюбинський став свідком вшанування італійського письменника Габріеле д'Аннунціо, звернув увагу на те, як незнайомці кланяються митцеві. У листі Коцюбинський писав: «Тоді мені стало ясно, що таке культура. В Італії народ вміє шанувати своїх великих людей, а у нас?» [27, 155].

Листи письменника доводять, що митець вільно почувався у будь-якому європейському місті, завжди був бажаним гостем. Чимало відомих іноземців намагались познайомитись із Коцюбинським, шанували його майже так само, як Габріеле д'Аннунціо у Римі. У листі з острова Капрі до Олександри Аплаксіної письменник писав: «Здесь уже известно, что я писатель, а для итальянцев писатель (scrittore) нечто священное, поэтому мне кланяются и тепло приветствуют даже незнакомые люди» [21, 133]. Згодом поширений на Капрі звичай вітатися з незнайомцями письменник відтворив у новелі «На острові».

Твори митця перекладались різними мовами. У Празі 1910 року вийшла збірка «З глибин душі» – переклад чеською мовою оповідань письменника. Згодом твори Коцюбинського стали доступні шведській публіці, яка сприйняла їх із неабиякою цікавістю. У одній із тамтешніх рецензій писали, що в оповіданні «Дорогою ціною» звучить відголос пісні цілого народу, назвали цей твір перлиною світової літератури [27, 236]. Поява перекладів новел та оповідань Коцюбинського польською, німецькою, італійською, іспанською, норвезькою, угорською, чеською та іншими мовами посприяла всеохопному зацікавленню іноземців українською літературою та культурою.

Популярність часто втомлювала Михайла Коцюбинського, письменник не любив урочистих прийомів та святкувань на його честь, про що часто писав дружині: «Тут було ціле українське товариство, яке зробило з стрічі зо мною ціле торжество, говорились промови, я мусив відповідати, співали мені "многі літа" і цілою процесією, з співами, одвели на ніч до готелю. Коротко говорячи, зробили мені приємну неприємність, бо я не люблю публічних торжеств, коли я в центрі» [28, 67]. Зручнішим для письменника було листовне спілкування, адже воно втомлювало не так сильно, як живе. Михайло Коцюбинський у одному з листів до українського художника Михайла Жука писав, що схильний до самотності, любить перебувати серед природи, а не серед людей, проте на острові Капрі не завжди може знайти спокійну місцину, адже чимало осіб шукають його товариства [28, 51].

Михайло Коцюбинський неодноразово в листах до різних адресатів анонсував свої твори, іноді подавав короткий зміст або ж розповідав про особливості роботи над конкретними новелами чи оповіданнями. У одному з листів до літературознавця та літературного критика Михайла Могиланського письменник повідомив, що працює над новим оповіданням «Що записано в книгу життя». Михайло Коцюбинський зазначив, що не поспішає подавати твір до перекладу та вважає його заслабким.

У цьому листі письменник коротко переказав своєму адресату сюжет оповідання: «Оповідання коротеньке, менше аркуша, називається "Що записано в книгу життя". Сфера – селянська убога родина. Сюжет: син вивозить в ліс стару, забуту смертю мати (почасти культурні пережитки давнього звичаю вбивати батьків), але під переможним впливом бажання хоч раз добре попоїсти і випити на похоронах – забирає її назад» [28, 108]. Михайло Коцюбинський також зазначив, що це лише груба схема оповідання, куди важливіше, на думку митця, добре її розробити.

З 1911 року у листах письменника все частіше з'являються згадки про творчі задуми та роботу над новими творами. Під час попередніх відвідин Капрі митець більше уваги приділяв праці над оповіданнями та новелами (мінімум 10 годин на день), менше – відпочинку, лікуванню та мандрівкам островом. 1911 року «Товариство допомоги українській науці і штуці» виділило для Михайла Коцюбинського стипендію, тож тепер письменник міг присвячувати свої дні праці над художніми творами, але не думати про «ярмо роботи».

Несподівана звістка про стипендію ошчасливила митця, про що він писав до Євгена Чикаленка: «Сталось щось таке дивне, як казка, як сон. Я весь переповнений тільки одним: я зможу працювати, всі сили душі оддати тій праці, для якої тільки і жив, робити не прихапцем, з вічним незадоволенням і соромом за роботу, а так, як слід, серйозно... Я тепер весь переповнений співом, все в мені співає – не можу інакше назвати свого самопочуття. Така радість мені навіть не снилась, це була тільки мрія життя» [28, 117].

Михайло Коцюбинський листувався мало не з усіма його видатними сучасниками. Вивчення епістолярію письменника допомагає встановити головну лінію розвитку української культури та літератури. Михайло Коцюбинський листувався з Василем Стефаником, Ольгою Кобилянською, Іваном Франком, Миколою Вороним, Панасом Мирним, Михайлом Старицьким, Михайлом Грушевським, Наталею Кобринською, Богданом Лепким, Сергієм Єфремовим, Осипом Маковеем. Такий перелік охоплює лише

частину адресатів митця. Письменник листувався з представниками різних сфер діяльності, різних поколінь. Серед його адресатів були перекладачі, письменники, студенти, вчителі, видавці та ін.

«Особливий пієтет до Коцюбинського відчувається в митців молодішої генерації, які вбачали в письменникові Метра, чутливого до художніх віянь доби. Ділилися з ним своїми поглядами на шлях розвитку новітньої української літератури, необхідність оновлення традиційного реалізму», – наголосила Михайлина Коцюбинська [19, 390]. Листування письменника свідчить про його широкі особисті та творчі зв'язки з науковцями, громадськими діячами тощо.

З деякими адресатами Михайло Коцюбинський спілкувався виключно на діловому рівні. Це стосувалось різноманітних культурних заходів, видання збірників та альманахів, друкування власних творів, оплати праці, поширення книг, перекладу на інші мови. Сюди також належать листовні привітання з нагоди свят чи ювілеїв, звернення до офіційних установ. Таким листам притаманне обов'язкове вживання шанобливих звертальних та прощальних форм. Географія листування розширювалася на Польщу, Німеччину, Росію, Австрію, Швецію, Чехію та інші країни.

У листах Михайла Коцюбинського, як і в епістолярії багатьох інших українських діячів, порушувався цілий ряд суспільно-політичних проблем. Оскільки наприкінці XIX – на початку XX століття бракувало трибуни для вільного обговорення таких питань, епістолярний вид висловлювання набув неабиякого значення. Іноді обмірковування суспільно-політичних проблем у епістолярії витісняло питання особисті.

Листи українських культурних діячів, науковців важко зараховувати до конкретних жанрів. Майже не було суто інтимно-дружніх чи родинних листів, у яких обговорювались тільки побутові та особисті справи. Навіть у листуванні з родиною чи друзями українські письменники та інші культурні діячі обмінювались своїми суспільно-політичними поглядами, обмірковували гострі

громадські проблеми. Проте у такі неспокійні часи навіть листи втрачали свою приватність, часто не доходили до адресатів. Листи Михайла Коцюбинського з Італії на територію підросійської України іноді зникали. Згодом сам письменник писав до дружини з Києва: «... все більше запевняюся, що листи наші йдуть кудись на цензуру» [28, 286].

Відомими були випадки, коли на пошті відкривали листи та посилки, якщо знаходили у них щось підозріле. У листі до українського етнографа, літературознавця та перекладача Володимира Гнатюка за 1903 рік Михайло Коцюбинський просив не вкладати у листи нічого друкованого, жодних вирізок із газет. Пошта скрупульозно перевіряла такі послання, про що скаржився письменник Володимиру Гнатюку: «Проте поштмайстер роздер конверту і конфіскував ті нещасні і невинні вирізки, немов щось страшне. Звісно, я зажадав протоколу і буду скаржитися аж до найвищого уряду, звичайно в потребі, та що з того: вирізки пропали» [26, 301].

Саме від цензури залежала доля й усіх книг та альманахів, які планували видавати на території підросійської України. Фактично цензура вирішувала, що потрібно читачеві, а що ні, регулювала таким чином взаємини письменників та суспільства. Надсилати окремі примірники творів поштою було ризикованою справою. Михайло Коцюбинський у кількох листах просив своїх адресатів не висилати книги часто, адже пошта на це звертала увагу, тому такі посилки розпаковувались на перевірку.

У листі до редактора славнозвісної «Зорі» Василя Лукича Михайло Коцюбинський нарікав на цензуру, яка не допускала до друку оповідання «Ціпов'яз». Твір отримав схвальну оцінку від редактора, але містив два нецензурних місця, без виправлення яких не міг бути опублікованим. Завжди був ризик, що цензор заборонить продаж «Зорі» на території Російської імперії, тому редактор був змушений враховувати суворі вимоги, які ставились до часопису. Михайлу Коцюбинському довелось переробити оповідання «Ціпов'яз», щоб догодити цензурі, про що письменник розчаровано писав у

листі до Василя Лукича: «Щодо тої сцени, де становий б'ється з Семеном, то я змінив її цілком та, щоб догодити цензурі, зробив станового не вовком, а плохою овечкою, і певний, що з цензорського погляду мій становий буде вважатися за ідеал станового в белетристиці» [26, 35]. Незважаючи на всі спроби Михайла Коцюбинського підлаштувати «Ціпов'яза» до вимог цензури, надрукувати оповідання в Україні за життя митця так і не вдалось.

Важливою була й мова, якою письменники писали. Відомо, що в той час праця в російських газетах оплачувалась значно дорожче. Російські перекладачі творів Михайла Коцюбинського отримували більше грошей за переклади, ніж сам письменник за оригінали. Відомий лист Коцюбинського до Володимира Гнатюка, у якому митець писав, що єдиний спосіб добре заробити – почати писати російською мовою, але письменник цього досі не робив і ніколи не зробить. Михайло Коцюбинський констатує у цьому ж листі: «Доведеться пропасти. Як кажуть, "не тратьте, куме, сили, пускайтеся на дно"» [27, 88].

Періодично цензура послаблювала свої лещата, ішла на поступки. Під час одного з таких послаблень Михайло Коцюбинський писав до Івана Франка, що тепер українські журнали з'являться «як гриби по дощі», матимуть вплив і на галицьку пресу [27, 46]. Однак на тривалу милість влади письменники не сподівались, адже після таких послаблень, як правило, наставало швидке посилення уваги до діяльності українських авторів з боку цензури, з'являлись нові форми контролю.

Михайло Коцюбинський, як і чимало інших українських митців, мріяв про возз'єднання нашого народу в одній національній державі, тому намагався посприяти цьому. У одному з листів до Володимира Гнатюка Михайло Коцюбинський розповів про один із можливих кроків до цього возз'єднання. Письменник запропонував українцям підросійським та галицьким обмінюватись дітьми на канікули [28, 73]. Це могло б допомогти краще пізнати край та один одного, збагатитись культурним досвідом. Такі обміни вже

практикувались у багатьох європейських країнах і приносили хороші результати.

Як добре відомо, Володимира Гнатюка з Михайлом Коцюбинським поєднувала дружба на рівні творчому й особистому. Саме Гнатюк відкрив для письменника Гуцульщину, запрошував у Криворівню, де свого часу побували Іван Франко, Леся Українка, Василь Стефаник та інші відомі культурні діячі. Михайло Коцюбинський на зворотному шляху з острова Капрі мав змогу поїхати у Криворівню або ж, погодившись на пропозицію шведського славіста Альфреда Єнсена, зупинитись у Стокгольмі для спільної поїздки на шхери. Письменник обрав перший варіант.

У 1910 році у Криворівні Михайло Коцюбинський жив на віллі Грушевського, наступного року письменника поселили в помешканні, яке винайняв для нього неподалік своєї оселі Володимир Гнатюк. Усі клопоти про побут та харчування митця взяли на себе Гнатюки. Михайло Коцюбинський згодом писав дружині, що до нього у Криворівні ставляться, як до рідного, від чого йому було трохи ніяково: «Взагалі всі тут дбають про мене дуже, бо вважають за дорогого гостя. Часом навіть неприємно, бо я ніяк, наприклад, не можу домовитися з Гнатюками про плату за обід і за хату. Не хотять говорити на сю тему, але я таки настою» [28, 123].

З надзвичайною повагою до письменника ставились його читачі та усе українське товариство загалом. Дорогою додому з Криворівні Михайлу Коцюбинському довелося зупинитись на ніч у Ворохті, адже по митця не встигала приїхати фіра, яку він замовив напередодні. Мешканці Ворохти гостинно прийняли письменника, влаштували цілий прийом. Згодом про цю зустріч українського товариства з Михайло Коцюбинським вийшла стаття в газеті «Діло»: «Нам пишуть: Гурток українців, що літною порою живе на свіжій воді у Ворохті, зачислить день 11 серпня до найкрасших споминів сегорічного побуту в наших горах. Рано розійшлась чутка, що письменник Коцюбинський повернув з італійського острова Капрі, де він лічився зі своєї

недуги, і по дорозі загостив до Ворохти... Кождий хотів бачити його, почути хоть одно слово від нього» [21, 497].

Отже, у листуванні Михайло Коцюбинський заявляв про свою культурницьку, громадянську позицію, висловлював власне розуміння тогочасних подій та явищ. На думку Олега Рарицького, епістолярний образ митця «... є значно ширшим за той, що складається внаслідок знайомства з творчістю письменника, й доповнюється штрихами для увиразнення його емоційних, психологічних, фізіологічних станів» [21, 51]. Завдяки дослідженню епістолярію письменника можна окреслити можливості його творчої реалізації, модель особистої поведінки, джерела формування естетичних смаків, життєві пріоритети тощо. У листах виразно постає автопортрет письменника, його повсякдення. Також завдяки дослідженню листування Михайла Коцюбинського можна з'ясувати, як письменника сприймали як особистість колеги, родичі, друзі та читачі.

Розділ II. Формозмістова парадигма епістолярію Михайла Коцюбинського

2.1. Родинно-інтимна сфера життя письменника у листах

Літературознавиця Леся Вашків, яка досліджує письменницький епістолярій, за характером порушуваних проблем виокремлює такі групи листів: родинно-побутові (частка таких листів у епістолярії письменників неоднакова), ділові (поділяються на приватно-ділові та офіційно-ділові), дружні та інтимно-товариські послання. Найбільш цікавими для досліджень Леся Вашків називає інтимно-товариські послання, адже саме в них автори найбільше висловлюють свої погляди на літературні події та нові художні твори [4].

Родинно-побутові листи зазвичай містять звіт про стан здоров'я та фінансові справи, опис побуту, роздуми та враження з приводу почутого, побаченого чи пережитого. У цих листах відсутній такий компонент, як «домагання прихильності», адже адресат та адресант належать до однієї родини, тож потреби у ньому немає. Якщо ж стосунки між родичами мають більше дипломатичний характер, то таке листування набуває приватно-ділового або ж офіційно-ділового стилю. Опубліковані листи українських письменників XIX – початку XX століття показують, що переважають за кількістю приватно-ділові листи.

Появу такої значної кількості приватно-ділових листів можна пояснити відсутністю можливості українських майстрів слова вільно висловлювати свою думку щодо багатьох питань. У епістолярії письменників інших літератур XIX століття, які розвивались у вільних умовах, без систематичних цензурних утисків, можна простежити чіткий поділ на офіційно-ділові, родинно-побутові та ін. листи. В українському контексті письменницькі листи були синтетичними. Часто до приватних матеріалів у листах додавалась і та інформація, яка стосувалась літературного процесу, видавничих питань, суспільно-політичної ситуації тощо.

Саме у приватно-ділових листах були наявні звернення до адресатів із проханням висловитись про власний твір, про літературне явище, вибір видавця. Трапляються також листи із обговоренням суспільно-політичних, громадських питань, реформ та їхнього впливу на життя громадян. Існування приватно-ділових листів – специфіка виключно українського письменницького епістолярію.

Мають місце серед письменницького листування й офіційно-ділові листи. Сюди належать листи-вітання з нагоди ювілеїв, звернення до редакторів журналів чи видавництв. Таким листам притаманне обов'язкове вживання шанобливих звертальних та прощальних форм. Офіційно-діловими є чимало листів Михайла Коцюбинського, такий характер мають і його російськомовні листи до організацій та офіційних установ.

Для дружніх, інтимно-товариських послань характерною є «... невимушеність тону, розкутість вислову, товариський (інколи фамільярний) характер, часто – експресія. Такі листи допускають і певну безцеремонність. Незважаючи на те, що виходять вони з-під пера письменників, їх лексичний склад часто буває ненормованим (у листах використовуються діалектизми, русизми, полонізми, германізми та ін.). Критерієм, який всі ці листи об'єднує, є щирість їх інтонації», – слушно зазначає Л. Вашків [4, 117].

На думку А. Ільків, письменницький епістолярій можна класифікувати за такими ознаками: за проблемно-тематичною змістовністю (монотематичні, політематичні), за концепцією адресата (офіційно-ділові, родинні, інтимно-дружні листи) та за авторсько-суб'єктивною модальністю (дидактичні й суб'єктивно-оцінювальні). Літературознавиця запропонувала звертати увагу на критерій суміжності з іншими видами літератури, це посприяло виокремленню ще й публіцистичного листа [17, 19].

Кожна наведена вище класифікація видається нам абсолютно правомірною, однак із огляду на змістово-стилістичні особливості листів

схиляємось до класифікації письменницького епістолярію А. Ільків за концепцією адресата. Якщо ж розглядати епістолярій Михайла Коцюбинського з погляду на сфери життя письменника, що робитимемо надалі, то можна виокремити такі групи листів: листи родинно-інтимної, творчо-мистецької та суспільно-політичної сфер. Переважно до першої групи можна зарахувати листи Михайла Коцюбинського до дружини, дітей, інших родичів, Олександри Аплаксіної та найближчих друзів. Однак із цими адресатами письменник часто обговорював тогочасні суспільно-політичні проблеми, сюжети своїх майбутніх творів тощо. Як бачимо, у листах до одних і тих самих адресатів перетинались теми та проблеми з різних сфер життя.

Промовистим є контекст родинного спілкування письменника. «Листи членів родинного "клану" як цілісне багатозначне явище, своєрідний замкнений світ зі своєю мовою, своїми святощами, своїм духовним кліматом. Родинний простір, об'єднаний однією кореневою системою, єдністю пам'яті. Зі своїми самозрозумілими для членів спільноти реаліями, натяками, фантомами спільних спогадів, складним психологічним мереживом стосунків», – справедливо зауважила М. Коцюбинська [19, 93]. Листування письменника з дружиною тривало сімнадцять років – від 1896 р. до середини 1913 р. Ці листи мають декілька сюжетів, зокрема родинний та громадський.

У листах до дружини згадується чимало імен, серед них юристи, письменники, колеги з філоксерної комісії тощо. Михайло Коцюбинський вважав дружину своїм другом та однодумцем, тому розповідав їй навіть про найдрібніші події зі своїх днів поза домом. Письменник писав до Віри Коцюбинської з Вінниці, Криму, Житомира, острова Капрі, Венеції, Афін, Салонік, Дрездена, Криворівні, Ворохти тощо. Листи митця до дружини суттєво поповнюють наші знання про особистість письменника, їх можна читати як повноцінну повість про стосунки подружжя, суспільно-політичні реалії тощо.

Майбутня дружина письменника походила зі старовинного українського дворянського роду, мала хорошу освіту та й загалом була цікавою постаттю.

Віра Дейша брала участь у культурно-просвітницькій роботі, керувала громадською бібліотекою, складала «Каталог систематичного читання» для Чернігівської бібліотеки. Віра Устимівна була пов'язана з підпільною революційною організацією, як повідомляв тогочасний департамент поліції. Через це згодом жінку ув'язнили у Варшавській цитаделі. Після свого звільнення з в'язниці Віра Дейша продовжила роботу в бібліотеці, а в 1894 році на першому з'їзді «Громади» познайомилась із Михайлом Коцюбинським.

Із листування письменника з дружиною зрозуміло, що вона стала для свого чоловіка другом та найкращою порадицею. Коцюбинський у одному з листів дав таку абсолютно справедливую характеристику дружини: «... ти зліплена не з звичайного жіночого тіста, а з якогось кращого, міцнішого й дорожчого матеріалу» [26, 161]. Неодноразово письменник просив у Віри поради щодо служби в Чернігові, видавця Когена, який ніяк не міг виплатити Коцюбинському зарплату, писав, що може надіятись тільки на здоровий розум дружини.

Листи до Віри Коцюбинської писалися за різних життєвих умов та з різних місць перебування, тому існує декілька сюжетних ліній листування письменника з дружиною. Михайло Коцюбинський писав Вірі Устимівні з Криму, коли письменнику довелося працювати у філоксерній комісії, перебувати далеко від дружини. Ці листи мали декілька сюжетів, зокрема родинний (характеризується екзальтацією почуттів, хвилюванням з приводу очікування сина, наявністю побутових подробиць тощо), громадський (Михайло Коцюбинський був членом «Братства тарасівців», брав активну участь у громадському житті) та екскурсійну лінію (письменник докладно описував дружині місця, у яких зміг побувати) [69]. Ці сюжети продовжувалися й у інші періоди листування подружжя.

З Криму Михайло Коцюбинський писав Вірі майже щодня. Навіть у моменти, коли робота забирала весь вільний час, письменник намагався відправити дружині бодай кілька рядків. У кожному листі до коханої з Криму

Михайло Коцюбинський робив позначку: «4-й день без Віри», «8-й день без Вірунечки», «день 9-й без моєї дитини» і т. д. Письменник у багатьох листах, не лише кримських, називає дружину донею, що може вказувати на бажання піклуватись та оберігати її: «Бо, треба тобі признатися, Вірунечко, я хоч і терплю, і силкуюсь не киснути, а проте мені таки скучно за Вами всіма, а найбільш, звісно, за старшою моєю доненькою – Вірунечкою» [26, 175].

Звертання у листах до дружини «дорога дитиночко», «дитинко єдина» і подібні насичені позитивними конотаціями, передають закоханість, доброзичливість та інтимність. Чимало листів до Віри Коцюбинської містять постскриптими, наприклад, «Поцілуй Юрася, маму, Лідю. Пиши», «Юрасика цілую. Богданці, Лізе й Марині кланяюсь. Тебе ще цілую» та ін. Постскриптими у листуванні письменника з дружиною теж мають позитивні конотації, є етикетно-родинними та інтимно-етикетними формулами.

Із листів митця до Віри Коцюбинської постає образ відповідального за життя родини чоловіка. Письменник майже у кожному листі розпитував про здоров'я усіх членів сім'ї, дбав про їхній добробут, відповідав на питання своєї адресатки, описував і власний побут та життя щоденно. Водночас Михайло Коцюбинський здобував із листів дружини інформацію про громадські та культурні події, реакцію на них, розпитував про видавничі справи, не забував передавати уклін та побажання знайомим родини.

У листах із Криму та Карпат письменник часто докладно описував місцеву флору. Про рослини Михайло Коцюбинський у листах до дружини розповідав доволі часто. Віра Коцюбинська здобула освіту на вищих жіночих Бестужівських курсах на відділенні природознавчих наук. У галицьких та буковинських часописах неодноразово публікували науково-популярні статті Віри Коцюбинської з ботаніки. Знаючи про захоплення дружини, письменник регулярно й дуже детально розповідав їй про рослини, які зміг побачити в подорожах.

На питання дружини про флору на острові Капрі письменник відповів цілою пейзажною замальовкою: «В садах так багато червоної герані, що вони аж горять на сонці. Гліцинії і всякі квітучі ліани оплітають стіни, сила троянд, гранатів і всяких квіток, яких я перше не бачив і не можу назвати» [27, 140]. Така замальовка займає чи не весь лист від 1 липня 1909 року. Про дерева та інші рослини письменник розповідав дружині у значній частині листів зі своїх подорожей, навіть із київської лікарні писав про квіти, які йому приносили гості.

Листи Михайла Коцюбинського з Житомира, де він працював у редакції газети «Волинь», містять чимало нарікань на фінансову скруту, рутинну роботу, але є там і місце для родинних радощів. Подружжя чекало на другу дитину, тож майже у кожному листі Михайло Коцюбинський розпитував дружину про її самопочуття, радив берегти здоров'я, просив навчати старшого сина Юрка рідної мови. У деяких листах до дружини окремі абзаци були адресовані матері письменника, яка майже зовсім осліпла у ті роки, тож не могла прочитати їх самотійно. З листа від 6 лютого 1898 року зрозуміло, що матір митця випадково випила отруту замість ліків, що неабияк стривожило та налякало письменника: «Я так стурбувався, читаючи про те, що сталося з мамою, що й досі у мене страшенно болить голова. Хоч і знаю, що все скінчилося добре, а проте не можу заспокоїтись» [26, 182].

Після 1904 року у Михайла Коцюбинського з'явилась ще одна адресатка – Олександра Аплаксіна, працівниця чернігівського статистичного бюро, епістолярний роман з якою тривав майже десять років. Письменник одночасно листувався з дружиною та своєю іншою коханою, розповідав про ті самі події. Незважаючи на це, тональність цих листів суттєво відрізняється: «Якщо відтінок любові до дружини Віри в листах письменника позначений піклуванням, то відтінок любові до Олександри Аплаксіної відрізняється вдало завуальованим еротичним підтекстом у вигляді метамови, зрозумілої тільки для двох», – зазначає А. Ільків у статті «Між двох світів: поетика інтимного

епістолярію Михайла Коцюбинського» [67, 94]. Найактивніше Коцюбинський та Аплаксіна листувались в останні роки життя письменника. Дослідження паралельного листування митця з Олександрою Аплаксіною та дружиною додає нові штрихи до реконструкції психопортрета Михайла Коцюбинського.

Листи письменника до Олександри Аплаксіної довго не публікувалися. Навіть члени родини Михайла Коцюбинського висловлювали сумніви щодо того, чи варто оприлюднювати це листування, поки живі один із персонажів та близькі родичі іншого персонажа цього роману в листах. Проте широко використовувалося їхнє листування у науковій практиці тих літературознавців, які працювали над спадщиною письменника, цінувалося як біографічний та творчо-психологічний матеріал. З часом гострота ситуації притупилась, а листи почали видавати, адже значення такого матеріалу академічне, загальнолюдське та історико-психологічне.

Олександра Аплаксіна у 1902 році перейшла зі служби на книжковому складі Чернігівської губернської земської управи до підрозділу новоствореного Оцінно-статистичного бюро, де й привернула увагу Михайла Коцюбинського. У цей час стосунки письменника з дружиною, яка взяла на себе усі домашні клопоти та виховання дітей, були напружені, про що писав у мемуарному нарисі про Коцюбинського Михайло Могилянський, який у доволі грубій формі зауважив, що «... "чудесная девушка" поволі злиняла, для чого було досить причин в умовах життя глухої провінції, невсипущої праці, великої сім'ї, хвороби чоловіка, в значній мірі її засмоктувала стихія "обивательства": злиняло й почуття М. М-ча» [21, 338]. З 1904 року із невеликої записки розпочалось листування Михайла Коцюбинського з Олександрою Аплаксіною, яке тривало майже десять років.

Листи до Шурочки, як її ніжно називав письменник, Коцюбинський писав російською мовою. Олександра народилась в Олонецькій губернії Російської імперії, у 1887 році з сім'єю переїхала до Чернігова, де згодом доволі рано почала трудове життя (дівчина була найстаршою дитиною в родині, як і

Михайло Коцюбинський). Декілька листів до Олександри з Кононівки написані українською мовою на прохання самої Аплаксіної.

Письменник у листах до своєї другої коханої, молодшої за нього на шістнадцять років, лише декілька разів використовує звертання «детка», «дорога моя дитиночко» і т. д. Літературознавиця Соломія Павличко не зовсім справедливо зауважила, що у стосунках із дружиною та Олександрою Михайло Коцюбинський бере на себе роль патріарха-батька, хоча насправді виявляє інфантилізм [48]. Таких звертань більше у листах до дружини, ранні з яких аж занадто схожі на любовні послання до Аплаксіної. У деяких листах письменник називає Аплаксіну «мой северный цветочек» (Олонецька губернія знаходилась на півночі Російської імперії). Цікавим є те, що до своєї дружини Коцюбинський у ранніх листах звертався аналогічно – «моя квіточко наддесенська».

Михайлина Коцюбинська делікатно заперечила тезу Соломії Павличко про інфантилізм письменника у стосунках із дружиною та коханою. Коцюбинська слушно зауважила, що не варто так категорично переносити сучасні стереотипи про стосунки між людьми та «... сучасний ступінь свободи у розв'язанні конфлікту між обов'язком і почуттям...» на контекст епохи письменника, не треба також кваліфікувати стриманість і традиційність митця як інфантилізм [19, 41]. Коментарі Михайлини Коцюбинської у цьому питанні для нас є найбільш прийнятними, оскільки літературознавиця входила в родинне коло письменника, знала весь комунікаційний процес, який у цій родині відбувався.

З 1905 року листи до Віри Коцюбинської стали більш діловими, коротшими, що письменник пояснював браком часу. Змінились навіть підписи, звичне «Твій Муся» у багатьох листах скоротилось до простого «Муся», деякі послання взагалі не мають жодного підпису. У перші роки листування з Олександрою Аплаксіною Михайло Коцюбинський залишав наприкінці листа

своє лаконічне «Твой», однак із 1910 року до цих листів перейшов підпис «Твой Муся».

Як видно з листів, у душі письменника вирував конфлікт між обов'язком та почуттям. Проблема обов'язку стосувалась не лише Віри Коцюбинської, а й дітей, стабільного ритму сімейного життя тощо. Не на останній позиції було й спільне з дружиною коло друзів та однодумців, спільні суспільно-політичні інтереси, далекі для Олександри Аплаксіної. Незважаючи на це, справжньою суперницею і дружини, і Аплаксіної все ж була література – життєве покликання Михайла Коцюбинського: «Да милостивая государыня, у Вас имеется соперница. Блондинка она или брюнетка – решайте сами, но соперница несомненная: это m-lle Литература, ревнивая и страстная особа». Но мы сумеем помирить её с Вами и будем жить вместе в любви и согласии [21, 173].

Олександра Аплаксіна стала для письменника музою: «... без тебя мне пишется не так хорошо, как тогда, когда я имею возможность хоть изредка в твоих любимых глазках почерпнуть вдохновенье» [21, 114]. Михайло Коцюбинський називав кохану своєю Беатріче, що підкреслювало, на думку Соломії Павличко, бажання письменника знайти у цих стосунках стимул для творчості [21, 460]. З іншого боку, саме творчість могла бути виправданням стосунків з Олександрою, заспокоєнням душі та совісті.

У листах до Аплаксіної Коцюбинський давав волю почуттям, постійно говорив про них та аналізував. Був період, коли письменник хотів розлучитись із Вірою Коцюбинською та згодом одружитись із Олександрою, уявляв майбутнє сімейне щастя, хотів підшукати собі роботу в Катеринославі та переїхати туди. Цьому завадив один із листів Аплаксіної, який потрапив до рук дружини. «Если бы ты знала, что со мной было: я едва не умер. Нет, правда, лучше мне было положить конец всему, чем влачить жалкую, разбитую жизнь с вечным сознанием, что ты портишь жизнь и другим», – писав Коцюбинський згодом, однак листування з коханою не припинив [21, 87]. У листах, які митець

надсилав після цієї події, значно частіше, ніж до того, обговорювалась проблема розлуки та конспірації.

Після 1908 року, особливо з листів із Капрі, помітно, що стосунки письменника з дружиною потеплішали. Митець часто писав Вірі, що сумує за домом та родиною, але майже такі ж слова письменник адресував і Олександрі Аплаксіній. Михайло Коцюбинський просив дружину надіслати йому фотографію з дітьми, неодноразово зазначав, що жалкує через неможливість побувати на Капрі всією сім'єю. Митець цікавився здоров'ям своїх дітей, надсилав подарунки з подарожей, постійно питав про їхні успіхи у навчанні та щиро радів, коли хтось із синів та доньок отримував хорошу оцінку. Письменник намагався розповідати дружині навіть про незначні подробиці свого життя, що вказує на непереборне бажання знову побачити свою родину, наблизитись до неї бодай через лист.

Листи Михайла Коцюбинського до дружини з київської лікарні професора Образцова, у якій митець опинився наприкінці 1912 року, переповнені хвилюванням за своє здоров'я та подробицями лікарських оглядів. У ті важкі часи листування замінило для Михайла Коцюбинського працю над літературними творами. Пишучи листи, митець рятував себе від самотності та бездіяльності у клініці.

Письменник із властивою йому педантичністю розповідав Вірі Коцюбинській про своє харчування, сон, про те, скільки кроків зміг зробити цього дня, просив писати частіше. У листах цього періоду виразно проглядає життєлюбство митця. Письменник неодноразово писав, що йому покращало, проте поступове згасання життєвих сил у цих текстах важко не помітити. Через хворобу та статичний простір київської лікарні навіть у листах поступово потьмяніла яскрава палітра емоційних барв митця.

У цей же період Михайло Коцюбинський листувався з Олександрою Аплаксіною, якій теж розповідав про стан свого здоров'я, однак не так

докладно, як дружині. На нашу думку, уникання в листах деталей перебігу своєї хвороби може вказувати на прагнення митця здаватись морально сильнішим та залишатись надійною опорою для молодшої на багато років коханої. Письменник зазначав, що у клініці його щодня відвідує чимало знайомих: «Ежедневно, от 3 до 6 – у меня приём гостей. И кого только не бывает! Знакомые и незнакомые. Приносят книги, весь стол завалили, цветы, розы, хризантемы японские всяких цветов – превратили комнату в цветочный магазин. Я уже смеюсь: хорошо порой болеть, когда тебя так балуют» [21, 209].

Уже в перші дні перебування Михайла Коцюбинського в київській лікарні його відвідали Чикаленко, Микола Лисенко, Леонтович, Боровик, Іван Стешенко й інші друзі та знайомі. Відомо, що Микола Лисенко провідував письменника приблизно 22 чи 23 жовтня, а вже 24 жовтня помер від інфаркту, що неабияк приголомшило Михайла Коцюбинського, стало однією з причин погіршення його стану здоров'я.

У листах до Олександри Аплаксіної із клініки митець писав, що сумує за своєю письменницькою справою, перечитав уже всі принесені гостями книги, хоче знову писати, але фантазія втратила крила [21, 213]. Коцюбинському не вдавалось побачитись із Аплаксіною, що неабияк засмучувало митця. На зворотному шляху з Петербурга Олександра планувала відвідати Михайла Коцюбинського, але цьому завадив приїзд до Києва дружини письменника. Наступного разу Аплаксіна не змогла приїхати до лікарні через свою раптову хворобу. Письменник, втомлений від лікування та неможливості побачитись із коханою, у наступному листі все ж підбадьорював Аплаксіну та й себе також такими словами: «Не думай, впрочем, дорогая моя, что я кисну, унываю. Моё легкомыслие – как ты называешь это или философское отношение к жизни, как я смею думать – избавляет меня от трагических мин. Всё будет хорошо – вот мой девиз» [21, 216].

Останній лист Михайла Коцюбинського з Києва до Олександри Аплаксіної датований 21 січня 1913 року. Через кілька днів дружина перевезла

письменника до Чернігова, тож змоги спілкуватися з коханою уже не було. Здоров'я Михайла Коцюбинського тільки погіршувалось, а 12 квітня 1913 року письменника не стало. У домовину митця, попри заборону дружини, поклали вінок із цвіту яблуні, який сплела Олександра.

Листів Михайла Коцюбинського до дітей збереглось порівняно небагато. Часто письменник адресував дітям, як і матері та сестрі Лідії, які жили з ними під одним дахом, декілька абзаців у листах до дружини. Відомий також окремий лист до Юрія, Оксани, Ірини та Романа Коцюбинських від батька за 1909 рік. Разом із цим листом Михайло Коцюбинський надіслав синам та донькам листівку з острова Капрі, на якій чорнилом позначив будинок, у якому жив на той час [27, 145]. Зберігся також лист до доньки Оксани за 1911 рік, у якому Михайло Коцюбинський вітав дівчинку з новорічними святами. Письменник жартома просив Оксану прислати з наступним листом трохи снігу, адже на Капрі його нема, натомість обіцяв надіслати доньці трішки моря. Помітно, що Михайло Коцюбинський сумував за родиною, подумки був із нею, тому писав дочці: «В 12 годин під Новий рік я вип'ю за тебе, а ти згадай мене – так ми наче разом стрінемо його» [28, 175].

Відомо також декілька листів письменника до брата Хоми Коцюбинського. Переважно це листи-вітання з іменинами та іншими святами. Наявне характерне для родинного листування Михайла Коцюбинського прощання «Твій Муся». У листах до брата письменник часто писав, що сумує за ним, запрошував до Чернігова. У одному з листів Михайло Коцюбинський згадав свою сестру Ольгу, яку переслідувала поліція, тож їй довелось виїхати за кордон. Письменник писав, що не знає де Ольга, тому нічого не може розповісти про неї братові [28, 9]. Листів до інших членів родини письменника не збереглось.

2.2. Листи про суспільно-політичну та творчо-мистецьку сфери життя

Михайла Коцюбинського

Листування Михайла Коцюбинського з відомими науковцями, письменниками, та іншими культурними діячами позначилось наявністю літературно-критичних оцінок, поглядів на шляхи розвитку української літератури та громадського життя. Іноді Михайло Коцюбинський у листах до авторитетних письменників просив поради щодо своїх майбутніх творів, а часом і сам висловлював думку щодо творів інших митців.

Для XIX – початку XX століття характерними були складні суспільні умови, розвиток неповторних талантів стримувався царською цензурою, від якої часто залежала не тільки доля конкретних художніх творів, а й життя їхніх авторів. Влада могла легко віддати наказ про арешт будь-якого культурного діяча, звільнити його з посади одним розчерком пера або змусити людину працювати на фізично важкій роботі, як було з Михайлом Коцюбинським.

Такі умови життя змушували письменників вдаватися до самоцензури не лише в художніх творах, а й у листуванні, щоб уберегти себе та адресата. Під тиском цензури, яка іноді робила поблажки, а часом їх же відбирала, перебували не лише конкретні культурні діячі, а й цілі видання. У листі до Володимира Гнатюка Михайло Коцюбинський писав, що чекає обіцяного закону про волю преси, але «... його як нема, так нема. Та й взагалі у нас нічого з обіцяних свобод нема. Маємо тільки конституцію на папері, скасовану фактично цілим поступуванням уряду» [27, 45].

1905 рік, коли було написано цей лист, характеризувався загостренням політичних змагань та протестними виступами інтелігенції. Для врегулювання ситуації влада підготувала маніфест, який формально був подарованою народу імператором конституцією. Уряд обіцяв утілити намір увести громадянські свободи на засадах недоторканності особи та свободи зборів і спілок, однак не конкретизував виконання обіцянок якимись датами. Маніфест спричинив тільки

ще більший розкол суспільства, протистояння у якому дійшло до антисемітизму та вуличних зіткнень. Про наслідки нового закону Михайло Коцюбинський розповідав у листі до Миколи Чернявського: «Нам дали уже стільки доказів "действительной неприкосновенности личности", колючи дітей штиками та рубаючи шаблями в день оголошення маніфесту, а потому у страшні дні контрреволюції (читай – розбою), що арештування тепер зовсім не винних людей тільки ще краще ілюструють ту "свободу"» [27, 41].

Під час листування з рідними та друзями, видатними культурними діячами Михайло Коцюбинський часто зачіпав політичні питання. Це можна було робити тільки у листах, хоча і їх пошта іноді перевіряла, на роботі ж письменник не висловлював своїх політичних поглядів. Чистого варіанту родинно-побутових чи дружньо-інтимних листів в епістолярії українських культурних діячів того часу було надзвичайно мало. Суспільно-політичні події іноді витісняли у листах проблеми особисті та творчо-мистецькі, однак це не заважало Михайлу Коцюбинському висловлювати думки про розвиток літератури, мистецьку якість творів його колег по цеху.

В епістолярному доробку письменника можна виокремити цілі ситуативні чи тематичні діалоги з конкретними адресатами, які показують певну грань взаємин між цими людьми, наближають до читача і автора листа, і його адресата. Завдяки цьому реципієнт може відтворити творче та суспільно-політичне середовище письменника, зрозуміти, з ким митця єднали товариські стосунки, а з ким більш ділові.

Показовим із цього приводу є листування письменника з Іваном Франком, яке почалось 1890 року. Михайло Коцюбинський завжди з пієтетом ставився до свого колеги, цікавився його думкою стосовно власних творів та ситуації в літературі загалом. Письменники обмінювались книгами, рукописами, номерами періодичних видань. 1890 року Михайло Коцюбинський надіслав Франкові «Епархиальные ведомости» за 1889 рік, які були необхідні для науково-публіцистичної праці останнього. Іван Франко зі свого боку допомагав

публікувати переклади письменника на польську мову. Коцюбинський у жовтні 1890 року писав Франкові, що вдячний за допомогу словом і ділом та завжди готовий зарадити у відповідь: «Як тільки коли і чим я можу стати Вам у пригоді – уклінно прошу розлічати на мою послугу» [26, 16].

У Російській імперії письменники мали набагато менше можливостей публікувати свої твори українською мовою, тому часто просили про допомогу своїх колег та видавців у Галичині. Зі свого боку галицькі письменники намагались ввозити свої книжки на підросійську частину України. Так 1890 року Франкові вдалось отримати дозвіл на ввезення збірки «В поті чола» в Російську імперію. Про це письменник повідомляв Михайла Коцюбинського та зауважував, що хвилюється через те, що цензура може не пропустити книгу [66].

Ранні листи Михайла Коцюбинського переповнені проханнями дати літературно-критичну оцінку його творам та висловленням захоплення працею видатного письменника. Коцюбинський просив Івана Франка «вказати хиби» у творах та «напутити». Письменник також писав, що з нетерпінням чекає можливості ознайомитись із повістю «Захар Беркут», поетичною збіркою «З вершин і низин» та іншими творами Франка, проте хвилюється, що російська цензура не допустить ці книги, тому доведеться пересилати їх у конвертах [26, 16].

Свого часу Михайло Коцюбинський писав реферат про Івана Франка, який згодом виголосив на зібранні чернігівської «Просвіти». Це було святкування Франківського вечора. Організатори тоді влаштували декламування творів Франка, запросили хор тощо. Свою роботу митець зачитував у 1907 році, але листи попередніх років, зокрема за 1905, доводять, що певні оцінки та думки про творчість Івана Франка, які згодом були висловлені у рефераті, Михайло Коцюбинський сформулював раніше.

Письменнику надзвичайно сподобалась поема Франка «Мойсей», про що із захопленням він писав у листі 1905 року: «... дізнався, що Ви прислали мені ту книжку. З яким смаком, з яким насолодженням перечитав я її – трудно мені висловити. Ще слухаючи її в Вашому читанні, я був захоплений нею, а тепер, в цілості, вона зробила на мене ще більше враження. Сердечно дякую Вам не тільки за пам'ять, але й за сей прекрасний, високопоетичний і глибокий твір» [27, 46]. Можна вважати, що оцінки й думки про творчість конкретних письменників та їхні твори Михайло Коцюбинський формулював для себе задовго до того, як оголосити їх на загал. Сприяли такому окресленню думки безпосереднє спілкування, листування та естетичне сприймання митця.

Серед листів Михайла Коцюбинського до Івана Франка були й офіційно-ділові, до таких належить лист від 18 березня 1901 року [26, 258]. Це послання конкретне за своїм змістом, стисле за формою, для нього характерна певна урочистість. Редакційний комітет 1901 року планував видання альманаху на четверті роковини смерті Пантелеймона Куліша, а Михайло Коцюбинський займався написанням та розсиланням листів-звернень відомим поетам та письменникам, запрошував додати до альманаху їхні твори. Такі листи митець надіслав Василю Стефанику, Панасу Мирному, Ользі Кобилянській, Івану Франку та іншим культурним діячам. Усі звернення були однакові за змістом, відрізнялись лише звертання та другий абзац.

За декілька років до цього письменник і сам отримав подібне звернення, тоді створювався збірник до ювілею Івана Франка. Михайло Коцюбинський у листі просив дружину надіслати йому певні книжки, які митець збирався використати для написання невеликого оповідання для збірника в честь Івана Франка [26, 159]. Йшлося тоді про твір «В путях шайтана», але Михайло Коцюбинський не встиг надіслати оповідання вчасно, тож твір не було надруковано у збірнику «Привіт д-ру Івану Франку в 25-літній ювілей літературної діяльності».

На початку травня 1908 року Михайло Коцюбинський дізнався від Володимира Гнатюка про погіршення стану здоров'я Івана Франка. У листі до Гнатюка письменник писав: «Ваша звістка зовсім прибила мене, ходжу сам не свій, не знайду місця собі. Тепер, коли встала перед очі можливість катастрофи, – тепер ще яскравіше зарисувалась могутня постать Франка і всі його заслуги, ще дорожчим став нам той чоловік» [27, 89]. Українська громада створила тоді окремий комітет, який мав би допомогти зібрати кошти для сім'ї Франка, яка втрачала свого годувальника. Участь в організації допомоги взяв і Михайло Коцюбинський, який оголосив збір грошей серед співробітників у земстві, залучив широке коло знайомих, організував лотерею в Чернігові.

За кілька місяців Коцюбинському вдалось навідати Франка. Ця зустріч надзвичайно вразила письменника: «Зате стріча з Франком була дуже болюча. За цей короткий час, як я бачив його переїздом у Львові, він значно змінився на гірше: якийсь він став жовтий, прозорий, аж світиться, і вже зовсім заговорюється. У мене ж серце боліло, коли я дивився, як тане, як догоряє Франко. Я й досі під тяжким впливом тої стрічі і не можу її забути» [27, 149]. Як бачимо, новини про загострення хвороби письменника сильно пригнічували Михайла Коцюбинського.

Багаті на самокритику листи письменника до Панаса Мирного. 1898 року Рудченко писав Михайлу Коцюбинському, що давно не читав нічого такого доладного, як оповідання «Харитя». У відповідь на цю похвалу та захоплення талантом Михайло Коцюбинський з підкресленою скромністю назвав свої твори дрібничками, а себе – дилетантом, який нещодавно почав писати. У першому листі до цього адресата митець висловив щире захоплення письменницькою майстерністю Панаса Мирного: «Ви, найбільш шанований мною письменник український, сила й краса літератури нашої...» [26, 220].

Михайло Коцюбинський у цьому ж листі відповів на питання Панаса Мирного та пояснив, де можна знайти й інші його твори, що вже не констатує скромність, а вказує на бажання почути критику від видатного митця: «Важко

працювати без критики, не бадьорить, не підтримує та тиша, що навкруги; трудно йти у темряві, напوماцки, не відаючи, що даєш: зерно чи полову?» [26, 221]. Згодом Михайло Коцюбинський ще більш самокритично говорив про свої твори, але це вже була переоцінка зрілого письменника своєї першої проби пера.

Митець запевняв свого адресата, що надзвичайно цінує будь-яку критику, вважає корисними для розвитку як прихильне слово, так і гірке. Для Михайла Коцюбинського було важливим почути думку відомого вже тоді письменника стосовно своїх творів, адже, як запевняв митець, Панас Мирний суттєво вплинув на його розвиток як майстра слова: «Ваші твори мали великий вплив на мене: oprіч величезного літературного хисту, який зразу зачарував мене, я бачив в них широкий та вільний розмах думки – власне те, чого не стає мало не всім нашим белетристам» [26, 224].

Відомим є листування письменника з Василем Стефаником, у якому Михайло Коцюбинський теж оголошував свою критичну оцінку творів колеги по цеху. У багатьох митців однією з форм вияву літературно-критичної оцінки була згода з чужою авторитетною думкою чи її заперечення. Подібний факт можемо помітити й у листуванні письменника з Василем Стефаником. У листі від 29 червня 1909 року Михайло Коцюбинський писав, що є шанувальником творчості Стефаника, як і Максим Горький, який мало не плакав, читаючи оповідання письменника-експресіоніста. Згода з думкою Горького у листі була сформульована таким чином: «Дуже мені приємно, що ми так сходимося з ним на цьому пункті» [27, 138]. В іншому листі Михайло Коцюбинський називав Василя Стефаника своїм «любимим письменником», «красою нашої анемічної літератури», «щасливою оазою» [27, 110].

Епістолярний діалог з Ольгою Кобилянською позначився високою оцінкою Коцюбинським її повісті «Земля» та роздумами про прищеплення читацькій аудиторії літературного смаку. Письменниця познайомилась із Михайлом Коцюбинським, як і з М. Старицьким, М. Лисенком, І. Нечуєм-

Левицьким, під час XI Археологічного з'їзду в Києві 1899 року. Після цього розширилися контакти буковинської письменниці з митцями Наддніпрянської України, упорядники літературних альманахів вважали за честь надрукувати у своїх виданнях твори Ольги Кобилянської.

Михайло Коцюбинський, який готував вихід альманаху «Дубове листя», звернувся до письменниці із проханням дати дозвіл надрукувати у виданні її «Битву». Митець також питав, чи можна обережно відредагувати твір, адже мова оповідання у деяких місцях може бути складною для розуміння широкої публіки. Письменниця згодом дала згоду на таке редагування Михайлу Коцюбинському, адже митець краще знав вподобання широких кіл читачів, які «... ще знаходяться під впливом реалізму і сливе вороже відносяться до модерних напрямків літературних... Наших читачів ще треба виховувати, і доводиться робити це обережно» [26, 273].

У цьому ж листі від 25 жовтня 1902 року письменник схвально відгукнувся про повість Ольги Кобилянської «Земля»: «Я звичайно багато читаю, але признаюся, що давно читав щось таке гарне, таке захоплююче, як "Земля". Я просто зачарований Вашою повістю – все, і природа, і люди, і психологія їх – все це робить таке сильне враження, все це виявляє таку свіжість і силу таланту, що, од серця дякуючи Вам за пережиті емоції, я радів за нашу літературу» [26, 272].

Цікавим є листування Михайла Коцюбинського з Любов'ю Ліницькою – українською драматичною акторкою. У жовтні 1911 року письменник надіслав їй листа зі списком рекомендованої для прочитання літератури, у якому згадав чимало відомих імен. Зі старших авторів митець порекомендував читати твори Марка Вовчка, Пантелеймона Куліша, Івана Нечуя-Левицького, особливу увагу звернув на роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного. З «молодших та середніх» Михайло Коцюбинський порадив прочитати твори Івана Франка, Василя Стефаника, Лесі Українки, Володимира Самійленка [28,

145]. Сам лист написаний з глибокою пошаною до акторки та до улюбленої української літератури.

Особливістю листів Михайла Коцюбинського до Івана Франка, Панаса Мирного, Ольги Кобилянської та ін. була обережність у висловах, повага, офіційні формули-звертання на кшталт «високоповажний добродію», «вельмишановний добродію», «дорогий добродію» тощо, толерантність. Незважаючи на дотримання майже в усіх посланнях до відомих культурних діячів канонів офіційно-ділових звертань та прощань, листи Михайла Коцюбинського вражають щирістю висловлених думок та почуттів.

Михайло Коцюбинський у листі різною мірою розкривається як письменник та особистість зі специфічними психоемоційними особливостями і тонкою внутрішньою організацією. Ступінь такого розкриття залежить передусім від двох чинників – адресата й ситуації. Зрозуміло, що багатшим матеріалом для відтворення психопортрета митця є інтимне листування, зокрема листи до членів сім'ї, найближчих друзів, з якими у письменника багато спільних моментів, спогадів, з якими вибудоване середовище, де митець може бути відвертим. Завдяки листам творчо-мистецької та суспільно-політичної сфер життя можна більше довідатись про культурницьку позицію митця, його думки стосовно тогочасних подій громадського життя. Із таких листів дізнаємось про погляд Михайла Коцюбинського на розвиток української літератури, зокрема про бажання писати більше для інтелігенції та розширювати спектр тем.

Розділ III. Листи Михайла Коцюбинського як зразок художньої прози

3.1. «Все воно здасться мені... колись... як матеріал...»: лабораторія народження імпресіоністичних творів

Листи Михайла Коцюбинського не лише фіксують найважливіші події в культурному, суспільно-політичному, особистому житті письменника, а і є першоджерелом для рецепції його художнього світу. Епістолярій є важливим складником для розуміння стилю митця, способу його мислення під час створення того чи іншого художнього твору, збору матеріалу тощо. Аналіз листів Михайла Коцюбинського дає змогу зрозуміти, які теми передусім цікавили письменника, довідатись про зовнішні та внутрішні стимули, що спонукали митця до творчості.

Письменники, зокрема й Михайло Коцюбинський, часто витрачають чимало часу для збору інформації, переглядання джерел, вивчення історичних документів перед написанням художнього твору. Ця кропітка праця та увага до деталей дає змогу створити більш реалістичні й достовірні діалоги, образи, зробити твір переконливим. Письменники також можуть використовувати метод спостереження за навколишнім світом, власний життєвий досвід. Іноді для створення якісного художнього твору необхідно глибше зануритися у світ, про який письменник пише, щоб побачити як функціонує система цього світу, відчувати його атмосферу тощо.

Таким методом неодноразово користувався Михайло Коцюбинський перед написанням нового твору. Письменник знаходив творчий матеріал буквально всюди: у буденному житті, під час подорожей тощо. Для створення «Тіней забутих предків» Михайло Коцюбинський використовував власний досвід мандрівки в Карпати, під час якої нотував свої враження та збирав науковий матеріал про життя гуцулів і місцеві звичаї; для творів кримського циклу джерелом натхнення стали подорожі письменника до Криму.

Споглядання мальовничих природних ландшафтів, спостереження за життям місцевих жителів та ін. впливало на світовідчуття письменника, спонукало до творчості. Враження Михайла Коцюбинського від таких подорожей згодом відбивалися в численних його художніх творах. З'являлись задуми нових творів, про що письменник іноді повідомляв у листах. У жовтні 1896 року митець писав дружині Вірі з Криму: «Ходив теж по Алушті – по самих глухих вуличках, по дахах, заходив до школи татарської, скрізь; нанюхався всяких запахів – але задовольнив почасти свою цікавість та записав дещо до записної книжечки. Конче хочеться мені написати дещо з алуштинського життя» [26, 80].

Із цієї цитати та низки інших можна зробити висновок, що Михайло Коцюбинський ретельно збирав матеріали для своїх майбутніх творів, досліджував світ навколо себе, звертав увагу на запахи й загальну атмосферу міста, був дуже уважним до деталей. Це свідчить про те, що для письменника вкрай важливим було зануритись у буденність, побут мешканців міста, щоб згодом передати їх у своїх творах. Митець записував свої враження, думки та все, що вважав цікавим і необхідним для майбутніх творів.

Письменник завжди був відкритий до нових вражень, які часто ставали ще й джерелом натхнення для творчості. Враженнєвість давала про себе знати в усіх творах Михайла Коцюбинського, зокрема й у новелі «Цвіт яблуні». У душі персонажа твору змагається батько, який навіки втрачає свою доньку, та митець, який прагне запам'ятати, не впустити жодної деталі передсмертної агонії людини, а згодом використати цей досвід для творчості.

Михайло Коцюбинський спершу докладно збирав матеріал, вивчав події, які згодом лягали в основу його творів. Письменник віднаходив нові враження, джерелом яких найчастіше ставала природа. Такі враження можна вважати виявом внутрішнього життя, почуттєво-емоційної сфери, а не суто репортажною трансформацією зовнішнього світу. Враження були необхідними

для Михайла Коцюбинського як митця, його органічною екзистенційною потребою.

Під час однієї зі своїх подорожей до Криму письменник вирішив вступити до Козьмо-Дем'янівського монастиря, щоб краще зрозуміти побут ченців і поспостерігати за життям у монастирі, зібравши у такий спосіб матеріал для майбутнього твору. Про такий свій намір Коцюбинський писав українському літературознавцю й критику Михайлу Мочульському: «... мав намір залишитися на довший час в гірському монастирі Кузьми-Дем'яна, що коло Алушти. Правда, я мав намір вступити в монастир на деякий час, потрібний для обсервацій, в ролі послушника, надягти на себе підрясник, ходити до церкви, їсти і спати разом з братією» [27, 51].

Планомірно й систематично поспостерігати за життям ченців Козьмо-Дем'янівського монастиря Михайлу Коцюбинському не вдалось. Вперше до обителі письменник приїздив у 1896 році, а вдруге, саме тоді, коли вирішив вступити туди послушником, вже у 1904 р. (приїздив із дружиною). Козьмо-Дем'янівський чоловічий монастир було закрито в 1898 р. і відкрито знову того ж року як жіночий. Про такі зміни письменник дізнався вже під час своєї другої мандрівки до обителі. Неможливість побачити зсередини життя монастиря неабияк засмутила Михайла Коцюбинського, про що він писав у тому ж листі до Мочульського: «Пропав мій намір, пропав темат для повісті, і з розпуки я написав лише "У грішний світ", маленьку новелку на підставі матеріалу, зібраного за короткий час нашого пробування в монастирі з жінкою» [27, 51].

З Криму письменник майже щодня писав листи дружині. Навіть тоді, коли робота у філоксерній комісії забирала ледь не весь вільний час. Чимало цих листів містять цілком завершені художні елементи, нагадують новели. Письменник подає подорожні записи з Криму в імпресіоністичній манері, для якої характерне зображення природи та її станів, підкреслений ліризм, настроєвість, різнобарв'я тропів, які посилюють емоційність вражень, багато уваги митець приділяє кольорам, тіням та звукам.

У кількох листах Михайло Коцюбинський розповідає про екскурсію до Козьмо-Дем'янівського монастиря, насичує описи порівняннями, багатими дієслівними метафорами, «кольоровими» епітетами: «Грізний Хамни-бурун підковою обгорнув глибоку долину, сивим гребенем підпер крайнебо. Там, де підкова розходиться, долину замкнув Чатир-даг. На дні тої відгородженої від світа цілого макітри лягла круглобока гора, мов ведмедь в барлозі» [26, 96]. Письменник у таких описах звертає увагу на чимало ботанічних деталей, на каміння, коріння дерев, панорами гір, разом із листом надсилає дружині, яка цікавилась місцевою флорою, шафран.

Мандрівка письменника до Козьмо-Дем'янівського монастиря та до Криму загалом дала багато матеріалу для написання новел та нарисів. Не менш цікаві й листи Михайла Коцюбинського цього періоду. У них, як і в художніх творах митця, сповна проявляється мовотворчість письменника, листи є зразками «живопису словом» [2, 15]. Фактично у листах Михайла Коцюбинського ми бачимо природу очима художника з її неперевершеною колористикою, що виражається передусім у колірній лексиці.

У листі з Алушти до дружини від 13 жовтня 1896 року письменник подає цілий екскурсійний огляд, який не вміщається в один лист, а тому продовжується у двох наступних, має примітки «далі буде» у першому листі та «кінець буде» у другому. Початки цих листів та їхні закінчення містять більше побутової інформації, прохань писати частіше, питань про стан справ удома та здоров'я родичів. Інші фрагменти, які стосуються передусім розповідей про природу Криму, нагадують подорожні нотатки.

Михайло Коцюбинський насичує ці частини максимально виразними одиницями, численними кольороназвами, які є важливими маркерами ідіолекту письменника: «Враз перед нами з'являється пірамідальна гора з білим скелистим вершком, що мов складений з кількох верстов, як слойоний пиріжок. Вся вона вкрита густим-прегустим сосновим лісом, що своєю темною барвою так одрізняється од ясно-золотистого бука» [26, 93]. Метафори, епітети,

кольороназви показують читачеві, що Михайло Коцюбинський тонко відчуває відтінки, настрої природи, майстерно використовує мову, щоб передати власні враження.

Використання кольороназв вказує також на індивідуально-авторську мовну картину світу митця. Михайло Коцюбинський у характерній для нього імпресіоністичній манері описує власні враження з надзвичайною увагою до відтінків, світлотіні, а також часто й до форм та звуків. Дієслівні метафори, несподівані порівняння, експресивні епітети – характерні ознаки подорожніх нотаток письменника з Криму, Карпат, Неаполя тощо [39, 33].

Згодом такі подорожні нотатки Михайла Коцюбинського ставали основою його творів. Спостереження за звичним життям кримських татар та інших мешканців півострова дало письменникові матеріал для низки творів: новели «У грішний світ», нарису «В путях шайтана», акварелі «На камені», оповідання «Під мінаретами». У листах періоду мандрівок до Криму помітна відповідність стилістичного характеру слова митця загальному стилю його художніх творів, тому можна говорити про стилістичну суголосність листів Михайла Коцюбинського та його художнього доробку.

Наслідком мандрівки письменника до Козьмо-Дем'янівського монастиря стала новела «У грішний світ» (1904), про що й зазначив митець у згаданому вище листі до Михайла Мочульського. Можна знайти чимало перегуків у цій новелі та листах письменника до дружини у період перших відвідин монастиря. Значна кількість кольороназв, дієслівних метафор, порівнянь, подібних образів зустрічається у листах та в новелі.

У листі від 12 жовтня 1896 року Михайло Коцюбинський детально описав дружині початок свого шляху до обителі: «Ми підіймаємося все вище та вище, крутячись так, що Чатир-Даг забігає то вправоруч, то вліворуч од нас. Гори – Урага, Бабуган та др. ростуть на очах, а долина, з якої ми виїхали, опускається додолу, мов лізе в яму» [26, 91]. З листів зрозуміло, що Михайло

Коцюбинський має унікальне бачення простору, дивиться на природу та навколишній світ не лише як письменник, а і як художник, помічає деталі та найменші зміни станів природи.

Схожий уривок можна знайти й у новелі «У грішний світ»: «З лівого боку важко лежав на землі похмурий Чатир-Даг, а з правого – лізла на небо чортова ступанка Бабугану, нагріті скелі, сірі і голі, як земля-мати родила» [23, 185]. Наведені уривки подібні, однак все ж певні відмінності між ними можна помітити. У листі письменник описує свої враження від підйому в гори, тому художні засоби тут спрямовані на передачу рухливості й мінливості краєвиду. Митець антропоморфізує природу за допомогою дієслівних метафор та порівнянь.

Уривок із новели більш статичний, оскільки письменник тут передає момент нетривалої зупинки персонажок твору Варвари та Юстини, які замріяно вдивляються у краєвид «грішного світу». Наступне речення із твору ще більше акцентує на відсутності руху: «Послушниці скаменіли, як зачаровані» [23, 185]. Незважаючи на певні відмінності, листи Михайла Коцюбинського із Криму, зокрема про відвідини Козьмо-Дем'янівського монастиря, стилістично близькі з новелою «У грішний світ».

Подорож до Криму стала для письменника джерелом натхнення, а природа цього краю викликала справжній захват. «Світло в лісі – чудове, якесь зелене, мов все осяяно зеленим бенгальським вогнем», – писав митець у листі до Віри Коцюбинської [26, 91]. Дуже схожим за змістом та колористикою є такий уривок із новели «У грішний світ»: «Сонце було вже низько. Зеленим вогнем горіло на ньому верхів'я буків, блищали, як срібні колони, пні, й блукали під ними їх легкі тіні» [23, 189].

Природу можна вважати одним із головних персонажів багатьох творів Михайла Коцюбинського. Обидва наведені уривки підкреслюють загострене відчуття краси, яке було характерним для письменника. Митець описує

природу рухливою та живою, створює цілу візуальну композицію. Різні відтінки зеленого кольору домінують у новелі та в подорожніх нотатках письменника з Криму. Михайло Коцюбинський майстерно використовує колір для передачі настрою та емоцій, створення образів.

Пейзажні замальовки у листах письменника мають особливу естетичну ауру. Митець здатний вдало переносити враження від зовнішнього світу, внутрішні переживання у відповідний художній вияв. «Все це вкрито такою могутньою хвилею зелені, таким різнозеленим лісом – від чорної сосни до ясного бука, все це так осяяно сонцем або вкрито тінню, так виповнено блакитною імлюю, що голова морочиться од захоплення і серце перестає битись в грудях», – так Михайло Коцюбинський емоційно, з возвеличенням описував природу Криму в листі до дружини Віри від 14 жовтня 1896 року [26, 96].

Письменник у листах цього періоду з Криму дуже деталізовано описує все побачене. Це дає змогу зробити висновок, що митець у майбутньому збирався використовувати ці описи з листів у своїй творчості, в белетристичних творах. У праці «Інтимний дискурс письменницького епістолярію другої половини XIX – початку XX століть» Анни Ільків зазначено з цього приводу, що таким чином лист письменника, окрім експресивної та комунікативної функцій, виконував ще й роль творчої лабораторії. Саме тому, на думку дослідниці, чимало листів Михайла Коцюбинського можна вважати поезією в прозі та говорити про інтимний епістолярій митця як про епістолярну прозу [16, 334].

Неповторний та екзотичний колорит кримського пейзажу скрасив перебування письменника у філоксерній комісії, де митцеві доводилось важко працювати, дав змогу отримати незабутні враження та перенести їх на папір. Листи Михайла Коцюбинського відображають безпосередні враження й емоції митця спричинені побаченими реаліями з життя кримських татар, спогляданням природи Криму й інших не менш колоритних місцевостей, де пощастило побувати письменнику. Художні твори митця, створені під впливом тих же

вражень, пройшли процес редагування та вдосконалення, на відміну від листів, що й доводить цінність останніх, створених спонтанно.

У листах Михайла Коцюбинського доволі часто проступають обриси майбутніх його творів, письменник ділиться задумами зі своїми адресатами. Загалом за допомогою листів можна простежити навіть процес становлення Михайла Коцюбинського як митця, перебіг його думок та процес створення нових художніх творів. Михайлина Коцюбинська доречно зазначала щодо цього: «Подекуди подивляєш майже фотографічну точність фіксації враження, водночас стаєш свідком того, як народжується художній висновок, як постає мистецький продукт» [19, 442].

За допомогою епістолярної спадщини митця можна простежити й зміну ставлення письменника до власних творів, побачити процес самокритики. У листах до Володимира Гнатюка Михайло Коцюбинський згадував про своє бажання написати «більшу річ». Тоді митець саме працював над повістю «Дорогою ціною». Михайло Коцюбинський із сумом зазначав, що має замало часу для улюбленої письменницької роботи через службові клопоти. Митець на той час уже рік працював діловодом у Чернігівській земській управі, тож монотонна робота відбирала весь час, не залишаючи майже нічого для творчості. Із цієї причини письменник навіть не брався визначати для себе конкретний термін для завершення написання твору, про що він зазначив у листі до Володимира Гнатюка [26, 236].

Повість «Дорогою ціною» Михайло Коцюбинський писав з 1899 по 1901 рік, переробляв і вдосконалював її декілька разів. Літературному критику Михайлу Могиллянському письменник уже в останній рік свого життя розповідав, що варто було б зробити новий переклад «Дорогою ціною», проте не перекладати доволі ранній твір митця «П'ятизлотник», якого Михайло Коцюбинський у цьому ж листі назвав примітивним: «Я рішуче проти "П'ятизлотника", таке воно примітивне. Краще "Дорогою ціною", там є техніка, окремі картини, правдива (невидумана) екзотика. Тільки треба перекладати не з

попсованих російських видань, а по львівському, в томику моїх оповідань "Видавничої спілки" "У грішний світ"» [28, 302].

Листи митця дають змогу зрозуміти, як було зазначено раніше, що Михайло Коцюбинський шукав матеріали й натхнення для майбутніх творів у житті, книжках, почуттях, мандрівках. У 1908 році письменник приїхав на відпочинок до Кононівки. Така мандрівка надихнула й дала матеріалу для створення славнозвісної новели «Intermezzo». Цей період був доволі складним для письменника через нездійснені давні плани. Михайло Коцюбинський прагнув назавжди переїхати та одружитись із Олександрою Аплаксіною. Цей задум не вдався, адже Віра Коцюбинська згодом дізналась про їхній зв'язок.

Складна ситуація була в цей час і в країні – панувала столипінська реакція. У Чернігівській губернії, як і в багатьох інших, було введено воєнний стан. Невпинно зростала кількість арештів, погромів, тюрми були переповнені, вражала кількість смертних вироків. У цей період відбувалось жорстоке переслідування опозиційного руху, працював репресивний апарат. Посилився тиск на культуру та мову. Столипін згодом у січні 1910 року заборонив створення українських клубів і товариств, видання газет українською.

У такий складний час Михайло Коцюбинський очолював Чернігівське товариство «Просвіта», на яке теж здійснювався регулярний тиск з боку влади. Товариству періодично забороняли скликати збори, організовувати театральні вистави, всіляко перешкоджали його роботі. За діяльністю «Просвіти» спостерігали поліція та губернатор, часом відправляли на збори своїх агентів. 17 вересня 1908 року Михайла та Віру Коцюбинських, багатьох інших членів «Просвіти» виключили з організації.

Усі ці події неабияк пригнічували душу митця, тож письменник прагнув знайти спокій та відпочинок у кононівському маєтку Євгена Чикаленка. Перебування тут надихнуло Михайла Коцюбинського на створення новели «Intermezzo», яку він присвятив кононівським полям. Новелу можна вважати

автобіографічною, що підтверджують листи письменника до Віри Коцюбинської, Олександри Аплаксіної, у яких помітний пригнічений стан митця, як і в героя на початку новели.

У новелі помітна екзистенційна єдність Михайла Коцюбинського зі своїми персонажами. Письменник, як і герой «Intermezzo», прагнув віднайти тишу та втекти від «залізної руки города», про що митець писав у листі до Олександри Аплаксіної: «С тех пор, как я очутился в полном уединении, – чувствую, как я страшно устал душою. Не физическая усталость, а душевная. Не хочется видеть людей, вести разговоры. Хочется сбросить с себя всю волну людской грязи, которая незаметно заливала твоё сердце, хочется очиститься и отдохнуть» [21, 78].

Така саморефлексія була необхідна для письменника, для його психологічного стану. Власні думки і почуття він відобразив у героєві новели, створивши глибокий та емоційний твір. За допомогою складної образності, метафор, символів тощо письменник розкрив проблему душевної рівноваги. Саморефлексія дала змогу Михайлу Коцюбинському не лише створити геніальний твір, але й віднайти внутрішній спокій та відновити енергію. Поїздка допомогла письменнику абстрагуватись від неприємних зовнішніх подій, про це він писав Аплаксіній: «Вот и вся моя теперешняя жизнь, бедная внешними проявлениями и богатая внутренними переживаниями» [21, 79].

Попри головну мету поїздки до Кононівки (відпочити й відновити душевну рівновагу), Михайло Коцюбинський планував писати та збирати матеріал для нового твору. Про це можна довідатись із листа письменника до Віри Коцюбинської, у якому митець зазначив: «Не знаю, як мені тут буде, а хотілось би поправитись, одужати і дещо зробити» [27, 92]. План почати працювати над новим художнім твором справдився не одразу, адже моральне виснаження й фізична втома заважали письменнику. Особливо помітно це з листів митця до дружини й Аплаксіної на початку канікул у маєтку Чикаленка.

Усамітнення, відсутність міської метушні та часті прогулянки степом посприяли покращенню морального стану письменника, що чітко помітно з листів. На початку відпочинку в Кононівці Михайло Коцюбинський скаржився дружині, що через утому не може віднайти натхнення для творчості. Уже за кілька днів митець писав, що змирився з цим і просто збиратиме матеріал, щоб писати вдома.

Спокій і тиша, яку забезпечили письменнику Чикаленко і його гості, добре заспокоювали нерви митця й допомагали налагодити душевну рівновагу. Михайло Коцюбинський декілька разів у листах до дружини й Олександри Аплаксіної згадував, що шкодує часу, проведеного не на природі: «Так полюбив зелені простори, сонце, що мені жалко години, проведеної у хаті» [27, 94].

Подорож давала змогу письменнику рефлексувати й здійснювати самоаналіз. У листі до Аплаксіної митець так описував свій тодішній стан: «... я больше черпаю изнутри, чем снаружи; что даже при большой бедности и однообразии внешних условий – я всё же могу сделать свою жизнь интересной, разнообразной, цветной» [21, 80]. У листах митця, які написані ближче до завершення канікул, помітно покращення морального стану письменника. Легко побачити, що листи, особливо до Аплаксіної, стають довшими, більш емоційними.

Листи письменника з Кононівки до дружини та Олександри Аплаксіної допомагають глибше зрозуміти Михайла Коцюбинського як митця. Вони часто виступають своєрідним автокоментарем до «Intermezzo», цікавим та корисним доповненням новели. Головний герой твору має чимало спільного з самим автором, що робить листи письменника цього періоду особливо цікавими для дослідження. Ці листи певною мірою пояснюють історію написання твору, передають настрій автора у той складний час.

У Кононівці головним та улюбленим заняттям Михайла Коцюбинського, як зрештою і героя «Intermezzo», були прогулянки полями, засіяними пшеницею, гречкою тощо. Були тут і три знамениті білі вівчарки (Трепов, Пава та Оверко), які згодом стали дійовими особами новели. У листі до Олександри Аплаксіної письменник назвав цих собак злими й непокірними, а також зазначив: «Приятно и жутко смотреть на их дикие курбеты во ржи, зная, что, ещё не освоившись, они могут броситься на тебя» [21, 77]. У новелі митець теж звертає увагу на небезпеку, яку можуть нести ці тварини: «Великі білі вівчарки, наче ведмеді, скачуть на задніх лапах, і скаче на них довга кудлата вовна... Може, вони мене роздеруть, а може, приймуть запросини в поле» [23, 304].

У новелі головний герой зустрів чоловіка на ниві, який розповів йому про свої злидні, повідав про аграрні заворушення, які були пов'язані зі столипінською реформою. Історія про нарікання та бідність селян мала цілком реальне підґрунтя. Сусідами Євгена Чикаленка були брати Абросімови, у економії яких селяни бідували чи не найбільше. Джерелом для створення такого образу злиденного селянина могли стати не лише розповіді Чикаленка про кононівчан, які наймитували у братів, а і його публікація з історіями селян про настрої місцевих мешканців, їхній побут та проблеми.

Із Кононівки письменник листувався з Вірою Коцюбинською та Олександрою Аплаксіною. Листи до обох адресаток багато в чому перегукуються, деякі фрагменти з листів до однієї з них є майже дослівним перекладом послань до іншої. Розповідаючи про свою психологічну й фізичну втому Вірі Коцюбинській та Олександрі Аплаксиній, письменник використовував однакові фрази. Наприклад, у листі до дружини митець писав: «Почуваю себе непогано з боку фізичного. Зате, лишившись на самоті, тільки тоді почув я, як сильно втомлений я душею» [27, 94].

Схожі уривки можна знайти й у листах письменника до Аплаксіної. Михайло Коцюбинський писав Олександрі Аплаксиній зазвичай на один день пізніше, ніж дружині Вірі. Іноді цієї різниці в день не було взагалі, як,

наприклад, у цитованому вище листі, який датований 13 червня 1908 року, як і відповідний лист до Аплаксіної. Ці два листи особливо подібні, багато фрагментів повторюються майже дослівно, іноді частини листа до коханої є просто перекладом послання до дружини.

Чимало подібних до листів митця моментів є й у самій новелі «Intermezzo». У листі до дружини Михайло Коцюбинський оповів, що Євген Чикаленко організовує для письменника своєрідні екскурсії Кононівкою, дбає про його здоров'я. Для митця, на його ж думку, набагато краще було б, якби Євген Харлампійович поїхав, адже письменник втомився від людей [27, 91]. Так з'явився один із основних мотивів «Intermezzo»: «Мене втомили люди. Мені докучило бути заїздом, де вічно товчуться оті створіння, кричать, метушаться і сміються. Повідчиняти вікна! Провітриць оселю! Викинуть разом із сміттям і тих, що сміються. Нехай увійдуть у хату чистота й спокій» [23, 298].

Окрім спільної фабули, подібними є навіть деякі образи, мотиви й художні засоби у листах та в новелі «Intermezzo». У листі від 17 червня 1908 року до Олександри Аплаксіної письменник порівняв себе з біблійним Ісавом: «Начал приобретать уже цвет лица. Возвращаюсь с поля, как библейский Исав – с запахом полевых цветов на одежде» [21, 79]. Таку ремінісценцію з Біблії про благословення Ісава можна знайти і в новелі: «Пізно я повертався додому. Приходив обвіяний духом полів, свіжий, як дика квітка. В складках своєї одежі приносив запах полів, мов старозавітний Ісав» [23, 304].

У листах до Віри Коцюбинської та до Олександри Аплаксіної з Кононівки митець не раз акцентував на тому, що обожає сонце: «Я так люблю сонце, що готов цілий день пектись на ньому...» [21, 81]. Любов до сонця відобразилась і у життєвій філософії письменника, і у його творчості. Урочистий характер має уривок з новели, присвячений сонцю, який перегукується з листами Михайла Коцюбинського: «... сонце! я тобі вдячний... Ти дороге для мене. Я п'ю тебе, сонце, твій теплий зцілющий напій, п'ю, як дитина молоко з матерніх грудей,

так само теплих і дорогих. Навіть коли ти палиш – охоче вливаю в себе вогняний напій й п'янію від нього» [23, 305].

Іноді можна помітити дуже схожі кольорові характеристики природи у листах письменника та в новелі. Наприклад, у рядках «Intermezzo» Михайло Коцюбинський утворив метафору, на яку, ймовірно, спонукав письменника його лист до Олександри Аплаксіної. У цих рядках із новели та листа письменник характеризує поле і небо, створює подібні візуальні образи. Фрагмент із новели: «Я тепер маю окремих світ, він наче перлова скойка: стулились краями дві половини – одна зелена, друга блакитна – й замкнули у собі сонце, немов перлину» [23, 302]. У листі до коханої митець писав: «Я просто сливаюсь с этой, голубой и зелёной, чистотой и сам становлюсь спокойнее и чище» [21, 79].

Незважаючи на втому, під час відпочинку в Кононівці письменник усе ж фіксував свої роздуми та емоції у нотатник. Після повернення до Чернігова Михайло Коцюбинський зосередився на роботі над новелою «Intermezzo», почав приводити до ладу свої записи, зроблені під час канікул у Кононівці. У листі до Олександри Аплаксіної письменник сповістив про початок роботи над новим художнім твором. У цьому ж листі митець ділився з адресаткою своїми побоюваннями щодо результату такої роботи: «Так хочется мне, чтобы вещь вышла удачной, что я задолго до начала работы волнуюсь. Вообще – каждая моя работа выстрадана, приносит мне больше огорчений, чем радости, и подчас я удивляюсь, зачем пишу?» [21, 83].

Ще у Кононівці Михайло Коцюбинський писав дружині, що почав працювати над твором на якусь «мрачну» тему, однак робота не йшла. У примітках до цього листа в семитомнику коментатор припустив, що мова йшла про «Intermezzo». Цю думку заперечує автор коментарів і покажчиків у книжці «Листи до Олександри Аплаксіної» Степан Захаркін. Дослідник вважає, що немає підстав гадати, що у листі до Віри Коцюбинської мова йшла саме про майбутнє «Intermezzo» [21, 415]. На нашу думку, новелу письменника важко

назвати твором на «мрачну» тему, навпаки, загальною темою твору є пробудження любові до життя, гармонійне співіснування з природою.

Творчу діяльність письменника несподівано перервала родинна драма – дружина з листа довідалась про стосунки письменника з Олександрою Аплаксіною. Ця подія поставила крапку на сподіваннях Михайла Коцюбинського одружитися зі своєю коханою та поїхати з Чернігова. Митець зміг завершити роботу над новелою тільки у вересні того ж року. Письменник опублікував її на сторінках «Літературно-наукового вісника», згодом включив «Intermezzo» до своєї збірки «З глибини».

Про свої життєві труднощі Михайло Коцюбинський розповідав Євгену Чикаленку. З листа від 9 жовтня 1908 року зрозуміло, що покращення ментального здоров'я письменника, якому посприяли вакації в Кононівці, зійшло нанівець через неприємності вдома: «Як тільки приїхав я з Кононівки додому, впали на мене всякі неприємності, клопоти, біда і скрутили мене так, що я ще гірший став, ніж до своїх вакацій. Найголовніше, що я втратив душевну рівновагу і ще більше слабий душею, ніж тілом» [27, 102]. Попри всі негаразди, письменник повідомляв, що вдячний Чикаленку за безцінний час, проведений у його маєтку.

У цьому ж листі митець скромно назвав свою нову новелу «Intermezzo» дрібничкою та повідомив, що у цьому художньому творі зачеплені його вакації в Кононівці. На нашу думку, слово «дрібничка» у листі, яке стосується твору письменника, аж ніяк не позначає ставлення митця до своєї новели як до малоцікавого твору чи такого, що не є цінним. Можна припустити, що письменник мав на увазі розміри твору, який є новелою, а, отже, належить до малої прози. Сучасники митця справедливо вважали «Intermezzo» одним із найкращих творів Михайла Коцюбинського, його естетичним маніфестом, такої ж думки й нинішні літературознавці.

У листі до Віри Коцюбинської митець писав про свій задум написати оповідання про день народження єдиного сина поліцейського надзирателя. Незважаючи на те, що така тема давно цікавила його, письменник скаржився, що пишеться оповідання занадто повільно, а також митець не був певний, що цей твір коли-небудь буде надруковано.

Михайло Коцюбинський у листі до дружини подав стислий план майбутнього твору, який згодом отримав назву «Подарунок на іменини». Митець часто ділився з Вірою Коцюбинською задумами своїх творів, адже вважав дружину справедливим критиком і людиною, яка завжди готова чесно вказати на недоліки у творі. Стислий опис сюжету «Подарунку на іменини» Михайло Коцюбинський у листі до дружини вмістив у один абзац. Після такої розповіді письменник підсумував: «Просто, але тут би можна багато зробити, коли ж не йде» [28, 173].

Схожого листа Михайло Коцюбинський надіслав і Олександрі Аплаксіній. У ньому письменник теж переказав сюжет майбутнього оповідання, щоправда вже більш розгорнуто. З'явилися нові деталі, яких не було в листі до Віри Коцюбинської. Наприклад, додано коротку характеристику сина надзирателя, описано події вечора перед стратою, згадано розмову хлопчика з візником тощо. Також письменник додав у цьому листі деталі кінцівки оповідання – батько відчуває провину перед сином, а хлопчик задумує помститись батькові, повісившись.

Сюжет майбутнього оповідання у листі до Олександри Аплаксіної прописаний більш детально. Це можна пояснити тим, що лист до цієї адресатки був написаний пізніше. Якщо зазвичай між паралельними листами до дружини та до Олександри Аплаксіної у даті написання різниця була не більше двох днів, то у даному випадку така різниця становить 15 днів. У листі до Аплаксіної Михайло Коцюбинський писав, що вже завершує оповідання, отож деталі сюжету в той час вже були сформовані.

Письменник у цьому ж листі вказав назву оповідання («Именинный подарок»), над яким працює, чого ще не було в листі до Віри Коцюбинської. Михайло Коцюбинський просив Олександру Аплаксіну оцінити наведений сюжет та вибір такої теми: «Конечно, это грубая схема, а ты всё же напиши мне, удачно ли я выбрал её. Я так расписался о своём рассказе, что занял весь листик» [21, 184].

В основі оповідання «Подарунок на іменини» лежать реальні події, які відбулись із сином чернігівського пристава Олександра Григоренка. Григоренко-старший розповів про цей випадок Миколі Вороному, який поширив історію далі. Чутки про інцидент зі стратою швидко поширились серед працівників Оцінно-статистичного бюро, згодом дійшли й до вух Михайла Коцюбинського [21, 525].

Письменник згодом переробляв оповідання, про що сповістив обох адресаток. Олександрі Аплаксиній Михайло Коцюбинський повідомляв: «Написал рассказ, а он мне не понравился, и я должен был наново его написать. Сегодня оканчиваю» [21, 187]. У цьому ж листі письменник ще додав, що збирається почати роботу над новим художнім твором після невеликої перерви у 2 – 3 дні, але поки не має ідей.

Найбільше колекція вражень Михайла Коцюбинського поповнювалась під час мандрівок, зокрема до Італії. Такі подорожі письменник здійснював не тільки для того, щоб покращити здоров'я, а й щоб втекти від одноманітності та рутини. Митець відчував внутрішню потребу у зміні вражень, прагнучи відкривати для себе нові грані життя. Михайло Коцюбинський побував біля підніжжя Везувію, письменнику вдалось стати учасником народного свята з піснями, оркестром, феєрверками та різнобарвними ліхтарями, про що митець згодом писав у листах до дружини та Олександри Аплаксині.

Ще одним місцем зупинки письменника в Італії стало місто Болонья. Саме там Михайлу Коцюбинському пощастило побувати на серенаді. Ця подія

сильно вразила письменника, про що він згодом писав Вірі Коцюбинській у листі від 9 червня 1909 року: «Вчора ввечері був на серенаді. Це щось таке гарне, що думаю колись навіть описати. Так добре заспокоїв нерви цією серенадою, так було спокійно і добре...» [27, 121]. Такі подорожі давали змогу письменнику відкривати для себе нові місця та культури, віднаходити натхнення для творчості.

У листах із мандрівок Михайло Коцюбинський детально описував адресатам свої враження, ставав для них гідом. У одному з таких листів письменник емоційно розповів про відвідини італійського міста Мессіна після землетрусу. Це місто було основною метою сицилійської мандрівки митця. За півтора року до подорожі письменника у Мессіні стався сильний землетрус, який згодом спричинив цунамі та численні пожежі у місті. Тоді загинула більша половина мешканців Мессіни.

Подорож письменника до напівзруйнованого міста посприяла появі згодом новели «Хвала життю», яку митець написав через два роки в Чернігові. В основу твору лягла реальна мандрівка Михайла Коцюбинського, опис реальних ситуацій та людей, яких митець зустрів у Мессіні. Це доводять листи митця до Олександри Аплаксіної та дружини, у яких письменник ділиться емоціями та враженнями від побачених руїн. У новелі Михайло Коцюбинський використав цю реальну подію, додавши додаткової інтерпретації, художньо узагальнив факти життя.

Письменник на власні очі бачив, як робітники, які розбирали завали у місті, знайшли під уламками зруйнованих будинків рештки тіла жінки. Про цю подію, яка неабияк вразила митця, він детально розповів у листах до Олександри Аплаксіної та дружини Віри. Михайло Коцюбинський описував потрощені стіни будинків, випадкових перехожих, нові будиночки для містян, збудовані на кошт благодійників із різних країн тощо.

Листи письменника про відвідання Мессіни доцільно порівняти з уривками новели «Хвала життю». Новела має схожі образи, мотиви та художні засоби, які використані й у листах митця. Михайло Коцюбинський змалював у «Хвалі життю» напівзруйнований будинок, про який згадував у листах. Щоб зрозуміти це, достатньо порівняти уривок із новели з рядками листа до Олександри Аплаксіної. «Везде торчат расколовшиеся стены, готовые обрушиться на голову, обнажая внутреннюю часть домов, с оставшейся мебелью и посудой, с занавесями на окнах, картинами и украшениями», – так митець розповідав про наслідки землетрусу в Мессіні у листі до Олександри [21, 125].

«Десь високо під небом, в п'ятиповерховім будинку, завалилась тільки передня стіна, і середина хати стояла одкрита, немов на сцені. Веселенькі шпалери, залізне ліжко, через поренчата якого звисає рушник, фотографія на стіні, образ мадонни в головах ліжка. І ся інтимність чужої хати, де ще заховалося наче тепло людської руки, робила сильніше враження на мене, ніж зовсім мертві сірі руїни», – так Михайло Коцюбинський описав свої враження від руйнівного землетрусу у новелі «Хвала життю» [24, 275]. У новелі та листах письменника до обох адресаток можна знайти ще чимало схожих фрагментів.

Спільним у листах митця та в новелі «Хвала життю» є також мотив чорних і страшних очей містян, який є одним із ключових у творі. У листі до Віри Коцюбинської митець зазначав: «Люди якісь залякані, сумні, жінки в жалібних чорних крепах, у мужчин тільки чорні краватки, і в очах кожної людини – жах» [28, 26]. У новелі цей мотив звучить так: «Очі! Ті страшні, чорні, жахливі очі, які замкнули в собі все пекло різдвяної ночі і вже більше нічого не можуть бачить» [24, 275]. Іноді стає важко чітко провести межу між листами та художніми творами Михайла Коцюбинського, оскільки у них є чимало подібних рис.

В Італії митець написав також новели «Сон», «На острові», тож італійські враження залишили помітний слід не лише у листах письменника, а й у його

творчості. Часто листи Михайла Коцюбинського виступали своєрідним автокоментарем до певних його художніх творів, пояснювали історію їхнього створення. У новелі «На острові» письменник змалював Капрі – одне зі своїх улюблених місць у Італії. Митець у одному з листів до дружини писав, що гріх побувати на такому розкішному острові й не написати нічого про його природу, людей та трішки про себе там [28, 178]. Про задум написати новелу про Капрі Михайло Коцюбинський повідомляв також у листі до Михайла Могилянського: «... думаю зробити спробу написати щось про Капрі – се мають бути дрібнички, враження, картинки, сонце, море, природа і трошки людини, яка усе те любить» [28, 176].

Із мандрівки в Карпати письменник привіз матеріал до повісті «Тіні забутих предків». Проведений у Криворівні час та знайомство з культурою краю надихнули Михайла Коцюбинського на створення повісті, однак безпосередній роботі над твором передував збір матеріалу, нотування вражень від мандрівки, наукові студії та скрупульозна дослідницька робота. Письменник неодноразово повідомляв у листах до різних адресатів, що робить записи, які згодом збирається використати у роботі над повістю.

Задум написати твір про життя гуцулів виник у письменника під впливом розповідей Володимира Гнатюка про гуцульські звичаї та обряди. Український фольклорист періодично надсилав Михайлу Коцюбинському нові томи своїх видань «Етнографічного збірника» та «Матеріалів до української етнології». Після подорожі в Карпати письменник упорядкував свої нотатки та враження, почав роботу над повістю «Тіні забутих предків», яку згодом надрукував у перших двох книгах «Літературно-наукового вісника» 1912 року.

У листах митця із Криворівні перш за все привертають увагу докладні описи місцевої флори, а також погоди. Така точність описів характерна не лише для листів письменника, а й для його художніх творів. Природа Карпат неабияк вражала Михайла Коцюбинського, однак роботі над повістю заважала погода. Митець у кількох листах того періоду скаржився, що постійні дощі не дають

змоги збирати матеріал. Також письменник жалкував, що обрав для своєї мандрівки зовсім не вдалий час.

Михайла Коцюбинського особливо вражала краса гір, про що він писав Олександрі Аплаксіній, не приховуючи захвату: «Здесь так красиво, что я не могу досыта налюбоваться. Целая сеть высоких гор, покрытых прекрасным лесом, вдали снежные вершины; между горами в долине вечно шумит горная, прозрачная река, по которой живописные гуцулы сплавляют свои "дарабы"» [21, 152]. Письменник, як бачимо, помічав та вдало відтворював у листах деталі пейзажу, віднаходив у природі Карпат те, чого пересічна людина не помітить.

У листі до Євгена Чикаленка Михайло Коцюбинський охарактеризував гуцулів, за життям яких із цікавістю письменника спостерігав: «Якби ви знали, яка тут велична природа, який цікавий народ гуцули, з багатою, своєрідною психікою, з буйною фантазією, дивними звичаями і мовою. Нарід наскрізь поганський, що живе серед різнорідних злих духів, з якими веде боротьбу од пелюшок і до смерті. Первісні номади, вони так тісно зв'язали своє життя з своєю худобою (маржиною), що творять одну сім'ю. Само християнство послужило, здається, їм на те тільки, щоб закрасити культ поганства» [28, 130]. Такий образ гуцулів ми бачимо й у «Тінях забутих предків».

У Криворівні письменнику оповіли місцеву легенду про танець гуцула з чугайстром, яку митець використав у творі. Це був третій (і останній) танець Івана Палійчука у повісті, який констатував втрату інтересу до життя та символізував перехід до смерті головного героя. Також у Криворівні Михайло Коцюбинський став свідком доволі оригінального обряду – гуцульської грушки. Так називались ритуальні забави під час нічного сидіння при покійнику. За давніми гуцульськими віруваннями саме вночі злі духи можуть нашкодити тілу померлого, тож його варто було стерегти та оберігати. Участь у таких забавах могли брати всі охочі, тож до них долучився й Михайло Коцюбинський.

У листі до Олександри Аплаксіної письменник розповідав про цей давній звичай, який згодом використав як матеріал до повісті «Тіні забутих предків»: «На скамейке под стеной лежит покойница, горят перед ней свечи, а в избе поставлены лавки, как в театре, и на них сидит масса людей. Тут же, у покойницы в сенях, собралась веселиться молодёжь. И каких только игр не было! Смех раздавался непрерывно, шутки, поцелуи, крик, а покойница скорбно сомкнула уста, и теплятся похоронным блеском свечи» [21, 165].

Такий контраст між смертю та ігрищами молоді вразив письменника. Михайло Коцюбинський передав його у «Тінях забутих предків» таким чином: «Дзвінки поцілунки лунали по хаті і сплітались з плачем сумної трембіти, що все ознайомляла далекі гори про смерть на самотній кичері» [24, 226]. Обряд митець відтворив у своїй повісті, а уста, які «скорбно сомкнула» покійниця у творі перетворились на «загадкову усмішку смерті» Івана Палійчука.

Описи дощової погоди у листах письменника до різних адресатів теж доцільно порівняти з відповідними описами в повісті. У листі до Аплаксіної митець так розповідав про дощі в горах: «Тучи плывут низко, цепляются за горы, сосновые (собственно, еловые) леса, кажется, дымят. Точно горные потоки кипят и поднимают облака пара. Вот туча закутала вершины, вот уже исчезла целая гора, наконец вся долина (котловина), как горшок до краёв, наполняется тучей, ничего не видно. Наконец из тучи показалась где-то вершина, плавающая в туче, как по морю» [21, 166].

Такий опис дощової карпатської погоди та хмар з листа має виразні паралелі в повісті: «Куди ділися гори? Води обляли кругом полонину, потопили верхи, і полонина пливе самотою в безкрайому морі. Од Черногори подихнув вітер, повні води хвилюються стиха, чутно, як невидиме ще сонце росте в глибині, а ось виткнувся з моря весь сивий верх, з якого стікає вода. Сильніше подиха холод, зростають вали на морі, і верхи, один за другим, пробиваються з білої піни. Світ наче наново родився» [24, 203]. У «Тінях забутих предків»

можна знайти ще чимало уривків, схожих за змістом та художніми засобами, до наведеного вище листа.

З листів Михайла Коцюбинського не важко помітити словесну майстерність митця. Елементи художньої прози можна зауважити у листах письменника до різних адресатів з Кононівки, Криму, Капрі тощо. Михайло Коцюбинський завжди шукав можливості реалізувати себе як письменник, збирав нові враження, яких постійно потребувала творча натура митця, а згодом усе це виливалось у художні твори. За допомогою листів письменника можна довідатись про особливості праці над новелами, оповіданнями тощо, зрозуміти, які настрої та душевні переживання домінували у періоди написання тих чи інших творів, простежити стилістичну суголосність листів митця та його художнього доробку.

3.2. Жанрово-стильова палітра листів

Життєві обставини, хоч і не завжди втішні, посприяли ще не одній багатій на враження мандрівці письменника. У 1905 році Михайло Коцюбинський, проконсультувавшись перед тим із лікарями, вирушив за кордон на лікування та для заспокоєння нервів, які на думку медиків і спричинили недугу митця. Письменник приїхав до Італії, побувавши перед тим у багатьох відомих містах, які були на шляху. Михайло Коцюбинський відвідав Краків, Берлін, Дрезден, Відень, а також чимало італійських міст, як от Венецію, Рим, Флоренцію, Неаполь, Геную тощо.

Такі подорожі позитивно впливали не лише на здоров'я письменника, а й на його творчість, саме тому листи цього періоду до рідних містять дуже багато розлогіх описів вражень від місцевих ландшафтів, архітектури міст тощо. Саме враження ставали для Михайла Коцюбинського як імпресіоніста першим етапом творчості, обумовлювали настроєвість та емоцію. Навіть саме життя митець сприймав як творчий процес.

Особливо цікавим є лист Михайла Коцюбинського до дружини Віри від 30 травня 1905 року з Неаполя. Письменник розповідав жінці про галасливі квартали міста, порівнював Неаполь з іншими містами, які побачив дорогою сюди, писав, що море в Криму краще, ніж тут. Сам лист має ознаки образка, жанру, який перебуває на перетині літератури й живопису. У другому томі «Літературознавчої енциклопедії» подано таке визначення образка: «Образок – невеликий за обсягом прозовий твір, основою якого є ескізне зображення певної події або сценки, пластичний опис ситуації» [34, 141]. Завдяки листу ми дізнаємося про перший день письменника в Неаполі, який здався митцеві надто гучним і сірим.

Спочатку Михайло Коцюбинський ескізно, ніби художник, який здійснює підготовчий недеталізований нарис майбутньої картини, описує море й узбережжя короткими реченнями з увагою до кольору: «... в Криму море далеко краще. Тут якесь сіре і невелике, бо це "залів". Може, через те, що погода сіра, небо в хмарах і вітер. Тепла нема. Море недоступне, берег взято в кам'яні стіни і досягнути до нього не можна» [27, 18]. Використання прикметника «сірий» двічі, відсутність контрастних кольорів, обмежений простір дають змогу уявити загальну атмосферу того дня в Неаполі.

Якщо на початку наведеного вище листа до дружини письменник приділив більше уваги кольору та простору, то умовно в другій частині вся увага зосереджується на звуках міста: «Такий крик на вулицях, що себе не чуєш. Всі і все стараються зробити найбільше галасу. Люди не говорять, а кричать так, що хоч вуха затакай. По вулицях їздять піаніно і грають, звощики ляскають з батогів, неначе стріляють, продавці співають, як муєдзини в Криму, осли кричать, жовті кози стадами бродять по вулицях і теж кричать і дзвонять дзвониками. Просто пекло. Дітей цілі табуни, вони кричать і перекидаються, як чорти. Все живе рухом і криком» [27, 19].

Начерк цієї сцени в листі Михайла Коцюбинського до дружини настільки живий, що можна одразу ж уявити себе присутнім на місці цієї події.

Пластичний опис ситуації, використання яскравих і часом несподіваних порівнянь допомагають реципієнту унаочнити описане на папері. Звукові ефекти сприяють глибшому зануренню в атмосферу, додають деталей, допомагають відтворити весь галас, хаос та насиченість цього моменту, передають справжню картину міського життя.

Лист письменника до Віри Коцюбинської від 4 липня 1908 року містить ескізне зображення ярмарку в Лубнах, загальну замальовку цього епізоду, яка може дати реципієнту поверхневе уявлення про побачену митцем подію. Михайло Коцюбинський влітку 1908 року з громадським діячем, меценатом та своїм другом Євгеном Чикаленком і його небогою вирушив до Лубенського повіту. Там письменник відвідав ярмарок у селі Криниці та саме місто Лубни. Згодом враження від цієї мандрівки стали основою нарису автобіографічного характеру «Як ми їздили до Криниці».

Не менш цікавим є і той факт, що згаданий лист письменника до дружини, а саме фрагмент із описом ярмарку, майже ідентичний з листом Михайла Коцюбинського до Олександри Аплаксіної, написаного на день пізніше. Наприклад, у листі до дружини митець так описує ярмарок: «Наїздить туди маса народу з різних сіл, навіть здалеку, і все для того, щоб цілу ніч не спати. Кожне село стоїть своїм табором, палять вогонь, і цілу ніч співає хорами. Співають всі гори, співає долина, горять вогні на землі і свічки на рогах волів» [27, 96].

Дуже схожий лист письменника до Олександри Аплаксіної від 5 липня 1908 року. Це один із небагатьох листів Михайла Коцюбинського до цієї адресатки, написаний українською мовою на прохання самої Аплаксіної. У цьому листі митець описує побачений ним ярмарок так: «Тисячі селян з'їздяться сюди тільки для того, щоб цілу ніч не спати. Кожне село стає окремим гуртом і цілу ніч співає. Цілу ніч, до самого сходу сонця, співає долина, співають гори сотнями хорів, горять скрізь вогні і свічки на рогах волів» [21, 80].

Це не єдиний подібний момент у листах Михайла Коцюбинського до дружини Віри та його коханої Аплаксіної. У листі до дружини письменник зазначає, що «... ярмарок особливий, якого я ніколи не бачив», а наприкінці опису події звертає увагу на те, що такий ярмарок – це «... щось дуже оригінальне і гарне» [27, 96]. Майже так само Михайло Коцюбинський пише Аплаксіній, що «... ярмарок цей незвичайний, такого я не бачив», а згодом підсумовує: «Щось незвичайне» [21, 80]. У обох листах, описуючи ярмарок у Лубнах, Михайло Коцюбинський використовує схожі художні засоби, звертає увагу на звуки, як і у листі з Неаполя, застосовує метонімію.

Схожість наведених листів можна пояснити тим, що написані вони з різницею в один день та розповідають про одну й ту ж подію з життя письменника. Михайло Коцюбинський з обома адресатками ділився схожими думками та емоціями, які викликав у нього ярмарок в Лубнах. До того ж подібний тут не лише зміст листів, а і стиль листування, який відображає особистість митця та не може кардинально змінюватись від листа до листа.

Цікавим для досліджень є лист письменника до Віри Коцюбинської від 1 липня 1909 року. Митець у той час перебував на острові Капрі – улюбленому місці Михайла Коцюбинського в Європі. Цей лист містить надзвичайно велику кількість назв рослин, які ростуть на острові. Докладно розповісти про флору Капрі письменника попросила дружина. Михайло Коцюбинський згадує тут каштан, мигдаль, кипарис, агави, гліцинії, герань, троянди, гранат, кактуси, евкаліпт, пальми та іншу місцеву рослинність, а наприкінці зазначає, що не перелічив і чверті того, що тут росте.

Опис флори острова Капрі у листі не обмежується простим переліком рослин. Михайло Коцюбинський залишається вірним своєму письменницькому стилю та погляду художника: «Страшно закрашають сірі скелі кущі величезного жовтого дроку, що горить на сонці, як золото і евфорбій, які ростуть тут деревцями. На самій скелі цілі букети великих блакитних квіток

(найкраща квітка на Капрі), капорців, міртів у цвіту, портулаку, великих цибуль і всяких інших, яких я не знаю. І все це засипане червоним маком» [27, 140].

Завдяки такій деталізованій замальовці природи Капрі не важко уявити цю місцевість у часи перебування тут Михайла Коцюбинського. Як і в інших листах із мандрівок, письменник тут створює цілий путівник, однак тепер флорою острова. В основі листа – малярська композиція із переднім та заднім планом. Письменник передає своє поетичне враження за допомогою художніх засобів, а саме метафор, епітетів і порівнянь. За допомогою докладного опису місцевої рослинності Михайло Коцюбинський намагається ніби «зафотографувати» усе побачене та зберегти його в пам'яті. Такий деталізований опис кожної рослини лише підсилює особливу мистецьку ауру пейзажної замальовки.

Така увага до пейзажних замальовок є характерною для Михайла Коцюбинського, походить від художнього світогляду письменника та психоемоційних особливостей. Митець завжди був уважний до деталей природи, брав натхнення та враження саме з цього, про що розповів у листі з Кононівки Олександрі Аплаксіній: «Читаю велику книгу природи и когда научусь кое-чему, буду писать» [21, 78]. Письменник завжди прагнув споглядати красу, така потреба була необхідною для повноцінного існування митця.

Цілком закінчені художні елементи можна помітити не лише в листах митця до своєї родини та найближчих друзів. Так лист Михайла Коцюбинського до української письменниці Ганни Барвінок подібний до невеличкого образка чи навіть шкіца. У цьому тексті письменник ескізно окреслює побачену на власні очі подію, робить своєрідний її начерк. Під час перебування в Римі Михайло Коцюбинський став свідком незвичної події: місцеві мешканці кланялись та скидали капелюхи перед одним чоловіком, ніби перед королем. Згодом з'ясувалось, що це був письменник Габріель д'Анунціо, а кланялись перед ним його читачі [27, 155].

Михайло Коцюбинський у цьому листі ставить важливе питання: чи вміють так шанувати видатних людей на українських землях, як поважають в Італії. До нашого митця були привітними та ставились із повагою за кордоном навіть малознайомі люди, особливо на острові Капрі, де письменників вважали мало не святими. Цей факт лише посилює увагу до наступних слів про те, що можливо молоде покоління змінить звичне ставлення всього суспільства до митців, адже вчиться цінувати заслуги письменників, зокрема Пантелеймона Куліша.

Письменник у цьому ж листі відповідає Ганні Барвінок, що залишив товариство «Просвіта» не зі своєї волі: «Ви жалкуєте, що я, моя дружина і Шраг покинули "Просвіту". Отоді не ми її покинули, а адміністрація викинула нас з неї, заборонивши навіть бути членами» [27, 155]. У той час навіть саме існування та функціонування цієї організації залежало від місцевих чиновників та їхніх дозволів. Влада легко могла будь-кого позбавити членства у «Просвіті», що вона і зробила, виключивши з організації цілий список найбільш активних діячів.

Михайла Коцюбинського завжди цікавила просвітянська діяльність, тому виключення письменника з організації стало для нього більш ніж прикритим інцидентом. Із цитованого листа помітно, що митець міг вміло поєднати творчість та вираження громадянської позиції навіть в такому короткому тексті. Шкіц про шанування письменників в Італії та риторичне питання «а у нас?» на початку листа використані зовсім не випадково. Така композиція тільки підкреслює розчарування Михайла Коцюбинського на той момент у повноцінному визнанні митців в Україні, людей, які сприяють розвитку української культури, достатній підтримці їхньої діяльності.

Подібними до етюдів є два листи письменника до дружини Віри та Олександри Аплаксіної, які написані в червні 1910 року з острова Капрі. У першому томі «Літературознавчої енциклопедії» подано таке визначення цього терміна: «Етюд – у музиці, малярстві, графіці, скульптурі – твір, що дає

поверхове, фрагментарне уявлення про зображувану митцем натуру, картину, настрої. У літературі – невеликий за обсягом, переважно безфабульний твір настроєвого характеру» [33, 358]. Михайло Коцюбинський розповідає у цих листах про незвичайну для нього подію – рибну ловлю біля острова. Письменник фрагментарно описує результати цієї ловлі, більше зосереджується на змалюванні своїх вражень від події.

Митець створює несподівані порівняння: так риба-чорт у нього «... вся червона, як корал, з великими крилами, як Мефістофель в плащі», а очі у виловленої великої акули «... без чоловічка, і такі зелені й глибокі, як дорогий камінь. А горять і світяться так, що, здається, з одного ока бачиш друге, і можна дивитися крізь них, як в бінокль» [28, 39]. Аналогічні порівняння можна знайти й у листі письменника до Олександри Аплаксіної. Цей лист написаний на один день пізніше від листа до дружини та схожий більше на переклад останнього.

У листі до Віри Коцюбинської письменник розповідає також, що приготував подарунки з рибної ловлі для їхніх дітей. Митець завжди привозив із подорожей якісь гостинці для рідних, тому й ця мандрівка не виняток. Цього разу письменник обіцяв привезти дітям очі тієї акули, про яку розповідав у листі, а також крила від риби-ластівки. Михайло Коцюбинський мав сильний батьківський зв'язок із дітьми, завжди розпитував дружину про їхній стан, сумував за ними у мандрівках, про що писав і в цьому листі зокрема: «Взагалі збираю для дітей все, що можу, і дуже жалкую, що Вас всіх тут нема зо мною» [28, 39].

Ці листи ще раз підкреслюють поетичну майстерність Михайла Коцюбинського – не лише письменника, а й художника в душі. Митець створює живі образи за допомогою яскравих епітетів, метафор. Порівняння очей акули із дорогоцінним каменем додає цьому образу таємничості і навіть містичності. Колористика листів теж доволі багата, тут наявний зелений, червоний, срібний, білий, яскраво-зелений тощо. Цікавим є ще й те, що Михайло Коцюбинський

добре усвідомлює, що його лист має мистецьку цінність, адже наприкінці листа до Олександри Аплаксіної письменник робить заувагу: «Не заботься о красоте писем, как это делаю я» [21, 135].

У листі до дружини Віри від 19 липня 1910 року з острова Капрі письменник подав невелику замальовку побаченого ним грандіозного свята на Grande Marina, яке супроводжувалось виставою та феєрверками: «Та ось починають тріщати петарди. Тріск такий, що нічого не чути, далекі гори сердито обзиваються луною. Се знак, що з Капрі іде процесія... А петарди тріщать, спереду й ззаду, сотні петард, од яких встає блакитний, як море, дим, а верхки його рожеві од заходячого сонця» [28, 55]. Письменник описав дружині, а у паралельному листі й Аплаксиній, усю процесію в характерному для нього стилі, приділив особливу увагу кольорам та звукам.

У цих листах Михайло Коцюбинський подав саркастичну замальовку католицьких священиків. У головного панотця на процесії, як дещо гіперболізовано зазначив письменник, такий величезний балдахін, що ним можна покрити половину острова. Головним актором дійства митець назвав ксьондза, який «... голений нежонатий мужчина, який тільки тоді має успіх, коли добре говорить, уміло гра свою ролю, має голос і т. інше» [28, 55]. Такі знижені й саркастичні характеристики священиків іноді зустрічаються й у художніх творах письменника.

Ще один лист до Віри Коцюбинської з острова Капрі має неперевершений морський пейзаж. Письменник із притаманною йому майстерністю зміг передати враження від нічної поїздки до моря: «Саме тепер світиться море, особливо там, де темна вода. Заїдеш в печеру, змішаєш воду, а вона аж горить, вогні так і скачуть. Зачерпнеш в долоню води і повну жменю маєш вогню. Скелі при місячному сяйві виростають, біліють – весь острів здається Міланським собором» [28, 58].

Письменник у цьому уривку використав картинний принцип візуалізації простору, зробив акцент на передачі зорового ефекту. У цьому листі Михайло Коцюбинський зумів доволі лаконічно описати море в місячну ніч, передати враження від такої невеличкої мандрівки. Сам опис моря у листі займає лише декілька речень наприкінці абзацу з розповіддю про стан здоров'я митця, про його вільний час та нових гостей острова. Письменник також зауважує, що хотів би ще поїздити по Італії, розповідає про те, що збирати матеріал для художніх творів стає все важче, адже митцеві нелегко звикнути до всього незвичайного, на що багатий острів Капрі.

Цікавим є лист Михайла Коцюбинського з Капрі від 29 грудня 1911 року до чернігівського адвоката й громадського діяча Іллі Шрага. Митець писав йому лише під час свого лікування на острові, але родини письменника та адвоката товаришували. Дружній тон помітний і в листах Михайла Коцюбинського до Іллі Шрага. Письменник у даному листі описував природу Капрі, погоду та враження, спричинені нею.

Михайло Коцюбинський у цьому листі, як і в багатьох інших, неначе гід, розповідає про Капрі взимку, зіставляє зимову погоду острова з весняною в Україні. За допомогою такого пейзажу письменник передає особливу атмосферу італійського острова цієї пори: «Дерева, трава – все таке свіже й зелене, як у нас у маю, скрізь маса квіток не тільки у квітниках, а й диких. Навіть деякі дерева в цвіту. Весело тепер побувати на полі або на городі. Сходить пшениця, яку мають збирати в марті, на городах садять капусту (розсаду), сходить фасоля і біб. Взагалі – весна» [28, 169].

У листі до дружини від 16 лютого 1912 року письменник описав весілля на Капрі, на якому йому пощастило побувати. Одружувався тоді місцевий садівник. Михайло Коцюбинський задокументував у листі вигляд кав'ярні, у якій це святкування відбувалось, описав гостей. Письменник ескізно зобразив і саме дійство, танці, частування тощо. Схожий лист, написаний наступного дня, надійшов і Олександрі Аплаксіній, однак подібність цих двох листів не схожа

на аналізовану тут раніше. Лист до Аплаксіної містить менше деталей, відсутні портретні замальовки багатьох гостей. Натомість Михайло Коцюбинський тут більш докладно розповів про жінку, яка сиділа з ним поряд і з якою він потоваришував на весіллі, навіть назвав її ім'я.

Для дослідження цікавіший лист письменника до Віри Коцюбинської, адже саме у цьому листі проявляється характерна стильова манера митця. Так Михайло Коцюбинський доволі несподівано описує одну з гостей: «Якась стара жінка, літ 90, підтанцьовує і плече в долоні. Рот завалився, наче од землетрусу, а в чорну шпару цікаво заглядають з одного боку ніс, з другого – борода. Вона зігнулась удвоє, але весела і жвава в своїй рожевій одежі і старинних великих ковтках» [28, 194].

Таке змалювання цієї старої жінки з весілля доволі комічне. Письменник застосував гумористичний компонент, дещо перебільшено зобразивши риси обличчя гості. На жаль, такі прояви неповторного гумору в епістолярії Михайла Коцюбинського зустрічаються рідко. Гумором сповнена майже вся розповідь про весілля. Зустрічається тут і хитрий селянин, який тільки радий, якщо хтось із гостей не п'є, і брудні хустинки для носа, з якими гості в недоречних костюмах танцюють тарантелу, і пісня, яку повторюють вже 18 разів та співають з останніх сил, і наречена, яка схожа на щойно викопану з могили та ще й сама каже, що з кладовища, а тому не співає [28, 194]. Такий гумористичний образок займає всього сторінку, але сповна передає враження письменника від весілля, а завдяки точним деталям дозволяє реципієнту зануритись у описаний митцем світ.

Отже, дослідження епістолярію Михайла Коцюбинського дає змогу зрозуміти, що чимало листів письменника містять цілком закінчені художні елементи. Деякі листи, іноді окремі їхні частини, можна вважати образками, ескізами, етюдами, пейзажними замальовками тощо. У листах Михайла Коцюбинського, як і в його художніх творах, сповна проявляється характерна для письменника враженність, емоційність, ліризм, афористичність іноді

навіть елементи пародійності та іронія. Із листів митця зрозуміло, що Михайло Коцюбинський має унікальне бачення простору, споглядає природу не лише як письменник, а і як художник. Митець майстерно використовує колір для створення образів та передачі емоцій. У багатьох листах можна помітити відповідність стилістичного характеру слова Михайла Коцюбинського загальному стилю його художніх творів, тому можна говорити про стилістичну суголосність листів письменника та його художнього доробку.

Висновки

Одним із найвагоміших першоджерел для рецепції художнього світу, матеріалом для вивчення деталей біографії письменника та розкриття граней його особистості є листи. В епістолярії Михайла Коцюбинського порушувався цілий ряд не лише особистих та творчо-мистецьких, а й суспільно-політичних проблем. Саме у листах задокументовано найяскравіші події доби, заховано матеріали для реконструкції психопортрета письменника. Дослідження епістолярної спадщини митця дає змогу краще зрозуміти епоху Михайла Коцюбинського, його побут, ознайомитись із колом спілкування та літературними вподобаннями письменника.

Михайло Коцюбинський листувався чи не з усіма видатними постатями свого часу. Адресатами митця були Іван Франко, Панас Мирний, Ольга Кобилянська, Василь Стефаник, Сергій Єфремов, Наталя Кобринська та інші відомі письменники, літературні критики, видавці, актори. Завдяки дослідженню листування Михайла Коцюбинського можна зробити висновок, що митця шанували не лише на теренах України, а й у Європі, чимало відомих культурних діячів бажало познайомитись із ним, а молодше покоління письменників прислухалось до його порад як до порад метра.

У листах митець заявляв про те, що така увага з боку оточення навіть заважала йому, бо за своїми психоемоційними особливостями письменник був інтровертом, відзначався зосередженістю на своєму внутрішньому світі, на аналізі свого настрою і переживання. Цей особливий тип споглядальності засвідчують листи до Олександри Аплаксіної, а також ряд творів Михайла Коцюбинського.

Листи письменників епістолярної епохи є синтетичними, серед епістолярію українських митців майже неможливо знайти суто родинних чи інтимно-дружніх листів, у них завжди обговорювались певні суспільно-політичні проблеми, обмірковувались гострі громадські питання, перспективи

розвитку української літератури та культури в умовах цензури тощо. Таким типом листа є й епістолярні тексти Михайла Коцюбинського, де особисте завжди вписане в контекст суспільно-громадського й літературно-культурного українського буття.

Письменник у листах розкривається різною мірою як митець і як особистість із тонкою внутрішньою організацією, ступінь такого розкриття залежить від ситуації та адресата. Багатшим матеріалом для відтворення психопортрета Михайла Коцюбинського є інтимне листування, зокрема листи до членів сім'ї, найближчих друзів, з якими у письменника багато спільних моментів, спогадів, з якими вибудоване середовище, де митець може бути відвертим. У листах митця до дружини та дітей постає образ відповідального за добробут родини чоловіка. Письменник майже у кожному листі розпитував про здоров'я усіх членів сім'ї, описував власний побут, цікавився вподобаннями своїх дітей. Дослідження листів до Олександри Аплаксіної додає нових штрихів до психопортрета письменника: Михайло Коцюбинський постає людиною, яка потребує повноти духовного спілкування, бажає віднайти душевну рівновагу, гармонію у стосунках і поглядах на життя.

В епістолярії Михайла Коцюбинського виокремлюються тематичні чи ситуативні діалоги з іншими письменниками та культурними діячами. Дослідження таких листів дає змогу реконструювати творче та суспільно-політичне середовище письменника, а саме пролити світло на обговорені з адресатами проблеми щодо стану української літератури та чинників, які заважають її розвитку (цензура, утиски влади тощо).

Під час листовного спілкування з іншими письменниками Михайло Коцюбинський висловлює думки щодо своїх творів, що часто є листовною самокритикою, творів своїх колег, що віддзеркалює його естетичний смак і творчу позицію. Коцюбинський у листах давав поради щодо творчої праці молодшим поколінням, розмірковував над тим, якою має бути література (демократичною, такою яка б виховувала смак, формувала нового читача, нове

художнє мислення). Митець вважав, що українського читача, який перебував під впливом реалізму, необхідно поступово знайомити із модерними напрямками.

У листах Михайло Коцюбинський заявляв про власну громадянську позицію, намагався посприяти возз'єднанню українського народу в одній національній державі. В інертному українському суспільстві за обмеженого кола української інтелігенції, Михайло Коцюбинський почував себе самотником, але брав на свої плечі відповідальність за громаду, що виявлялось у виданні альманахів, організації літературних вечорів, чернігівської «Просвіти» тощо. Іншої платформи для такого самовираження у письменників ХІХ століття не було через цензуру та утиски влади. Саме листи донесли до нас цінну інформацію про важливі історичні та мистецькі реалії, дали змогу зсередини зрозуміти епоху та вписаність у літературно-мистецький контекст самого Михайла Коцюбинського.

Письменник постає у листах особистістю, яка завжди прагне відшукати нові враження, які часто ставали ще й джерелом натхнення для творчості, матеріалами для реалізації згодом творчих задумів. Враженнєвість давала про себе знати в усіх творах митця, проявлялась і в листах. Михайло Коцюбинський занотовував свої враження, думки та все, що вважав цікавим і необхідним для майбутніх творів.

Деякі листи постають своєрідним автокоментарем до творів письменника, розкривають історію написання новел чи оповідань, засвідчують особливості індивідуального стилю, для якого характерна враженнєвість, емоційність, ліризм, афористичність, іноді елементи пародійності та іронія. У багатьох листах можна помітити відповідність стилістичного характеру слова митця загальному стилю його художніх творів, тому можна говорити про стилістичну суголосність листів Михайла Коцюбинського та його художнього доробку.

Листи письменника є першоджерелом для дослідження особливостей праці над художніми творами, самі часто є поезіями у прозі чи пейзажними

замальовками, ескізами, етюдами, образками тощо. Подорожні нотатки у листах подано в імпресіоністичній манері, особливу увагу письменник приділив кольорам, тіням, звукам. Метафори, кольороназви, епітети у листах Михайла Коцюбинського, як і в його художніх творах, вказують читачеві на те, що письменник вмів тонко відчувати настрої природи, майстерно використовував мову, щоб передати свої враження, споглядав природу не лише як письменник, а і як художник.

У багатьох творах митця можна помітити екзистенційну єдність Михайла Коцюбинського зі своїми персонажами. Чимало новел та оповідань є автобіографічними, про що можна довідатись із листів. Наприклад, у «Intermezzo» письменник відобразив у героєві новели власні думки і почуття, пов'язані з бажанням віднайти тишу і спокій, втекти від «залізної руки города». Окрім спільної фабули, у листах і новелі подібними є деякі мотиви, образи та художні засоби.

Чимало листів письменника, зокрема до дружини та Олександри Аплаксіної, є своєрідними заготовками до майбутніх новел, оповідань тощо («Подарунок на іменини», «Невідомий», «Цвіт яблуні», «Тіні забутих предків», «Хвала життю» та ін.). Письменник зображав життя через образність, тому багато його листів є повноцінними та самодостатніми художніми текстами.

Отже, проаналізований нами епістолярій Михайла Коцюбинського постає цілісною документально-мистецькою змістоформою, що вияскравлює як індивідуально-особистісні, так і творчо-стильові ознаки митця. Листи письменника поєднують реальні факти з життя Михайла Коцюбинського, його оточення, суспільно-політичний контекст із неповторним авторським стилем митця. Листи до різних адресатів дають змогу розвіяти не підкріплені фактажем потрактування, дослідити способи самореалізації письменника у житті та творчості, простежити характерні для митця ліризм, афористичність, емоційність.

Список використаних джерел

1. Бардаш О. Листування Михайла Коцюбинського з відомими українськими діячами наприкінці XIX – на початку XX століть / О. Бардаш // Сіверянський літопис. – 2010. – № 2 – 3. – С. 226 – 232.
2. Бойко Н. «Письменнику треба знати барви, як і художнику...» / Н. Бойко // Культура слова. – 2014. – Вип. 81. – С. 15 – 21.
3. Булега Н. В. Особливості дієслівного слововживання в епістолярних текстах кінця XIX – початку XX ст. (за листами М.Коцюбинського) // Наука і сучасність. – К.: Логос, 1999. – Вип. 2, ч. 3. – С. 144 – 151.
4. Вашків Л. П. Епістолярна літературна критика: становлення, функції в літературному процесі : монографія. – Тернопіль: Поліграфіст, 1998. – 135 с.
5. Ветрова Е. «Серденько моє єдине, дівчинко моя маленька, Вірунечко кохана!» (Етикетні формули звертання у листах М.Коцюбинського до дружини) // Лінгвістичні студії. – Донецьк, 2002. – Вип. 9. – С. 108 – 113.
6. Гавриловська М. Особливості зображення татар у творах та епістолярії Михайла Коцюбинського / М. Гавриловська // Синопис: текст, контекст, медіа. – 2013. – № 3-4. – С. 34 – 45.
7. Го Юаньпен. Літературознавчі концепції Михайлини Коцюбинської (на матеріалі публікацій у журналі «Дніпро» середини XX ст.) / Волинь філологічна: текст і контекст. – 2018. – Вип. 25. – С. 69 – 80.
8. Григоренко І. Особливості епістолярної літературної критики в листуванні Панаса Мирного з Михайлом Коцюбинським / І. Григоренко // Рідний край. – 2009. – № 1. – С. 100 – 103.
9. Дем'яненко Л. Синтез мистецтв як засіб вираження імпресіоністичного переживання у новелі Михайла Коцюбинського «Intermezzo». // Українська мова і література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. 2010. №1. – С. 118 – 124.

10. Денисюк І. Розвиток української малої прози ХІХ – поч. ХХ ст. Київ: Вища школа, 1981. – 216 с.
11. Дрофань Л. Листи Михайла Коцюбинського крізь час і простір: Фантазія на тему літератури, архітектури, історії / Л. Дрофань // МІСТ: Мистецтво, історія, сучасність, теорія. – 2012. – Вип. 8. – С. 60 – 74.
12. Жук Н. Й. Михайло Коцюбинський про роль мистецтва і літератури в житті народу: до 100-річчя з дня народження письменника / Н. Й. Жук. – Київ: Видавництво Київського університету, 1964. – 52 с.
13. Журавльова Н. Ваш лист, такий ласкавий та щирий... (до проблеми мовної культури епістолярного стилю ХІХ – початку ХХ століття) / Н. Журавльова // Вісник Запорізького державного університету. Філологічні науки. – Запоріжжя: ЗДУ, 2004. – № 2. – С. 70 – 75.
14. Журавльова Н. «...Дуже буду радий вашим листам» (про деякі мовні засоби вираження епістолярної ввічливості у листуванні В. Винниченка з М. Коцюбинським) // Вісник. – Запоріжжя, 2004. – Вип. 2. – С. 156 – 163.
15. Журавльова Н. Мікрополе етикетних антропонімів української епістолярної ввічливості ХІХ – початку ХХ ст. / Н. Журавльова // Вісник Запорізького національного університету. – № 2 (Філологічні науки). – 2008. – С. 76 – 81.
16. Ільків А. Інтимний дискурс письменницького епістолярію другої половини ХІХ – початку ХХ століть : дис... докт. філол. наук : 10.01.01. Івано-Франківськ, 2016. 40 с.
17. Ільків А. Інтимний епістолярій українських письменників другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (жанрові аспекти) / А. Ільків // Слово і час. – 2016. – № 4. – С. 26–34.
18. Калениченко Н. Л. Михайло Коцюбинський: нарис життя і творчості / Н. Л. Калениченко. – К.: Дніпро, 1984. – 190 с.
19. Коцюбинська М. Листи і люди. Роздуми про епістолярну творчість. К.: Дух і Літера, 2009. – 584 с.

20. Коцюбинський М. Листи до Володимира Гнатюка / Михайло Коцюбинський; з передм. і поясненнями В. Гнатюка. – Львів : Накладом Вид. Спілки «Діло», 1914. – 167 с.
21. Коцюбинський М. Листи до Олександри Аплаксіної / М. Коцюбинський; упоряд. В. Панченко. – К.: Критика, 2008. – 639 с.
22. Коцюбинський М. Твори : в 7 т. – К.: Наукова думка, 1973 – 1975. – Т. 1: Повісті та оповідання (1884 – 1897) / М. Коцюбинський. – 1974. – 404 с.
23. Коцюбинський М. Твори : в 7 т. – К.: Наукова думка, 1973 – 1975. – Т. 2: Повісті, оповідання (1897 – 1908) / М. Коцюбинський. – 1974. – 380 с.
24. Коцюбинський М. Твори : в 7 т. – К.: Наукова думка, 1973 – 1975. – Т.3: Оповідання, повісті (1908 – 1913) / М. Коцюбинський. – 1974. – 427 с.
25. Коцюбинський М. Твори : в 7 т. – К.: Наукова думка, 1973 – 1975. – Т. 4: Статті та нариси, інші редакції, нотатки, переклади, фольклорні записи / М. Коцюбинський. – 1974. – 384 с.
26. Коцюбинський М. Твори : в 7 т. – К.: Наукова думка, 1973 – 1975. – Т. 5: Листи (1886 – 1904) / М. Коцюбинський. – 1974. – 431 с.
27. Коцюбинський М. Твори : в 7 т. – К.: Наукова думка, 1973 – 1975. – Т. 6: Листи (1905 – 1909) / М. Коцюбинський. – 1975. – 311 с.
28. Коцюбинський М. Твори : в 7 т. – К.: Наукова думка, 1973 – 1975. – Т. 7: Листи (1910 – 1913) / М. Коцюбинський. – 1975. – 415 с.
29. Коцюбинський М. Я так поріднився з тобою. Листи до дружини. – К.: Ярославів вал, 2007. – 281 с.
30. Лахманюк А. Іронія паратексту: когнітивний підхід (М. Коцюбинський «Подарунок на іменини»). Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія. Одеса, 2015. – № 18. Том 1. – С. 74–77.
31. Лахманюк А. М. Хронотоп новели М. Коцюбинського «Хвала життю». // Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Філологічні науки: зб. наук. ст. Бердянськ, 2016. Вип. ІХ. С. 119 – 125.

32. Ленська С. Імпресіоністична поетика новел В. Вулф «Королівський сад» та М. Коцюбинського «Intermezzo». // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2021. – № 3 (341). – С. 114 – 124.
33. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. Т. 1 / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – К: ВЦ «Академія», 2007. – 608 с.
34. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. Т. 2 / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – К: ВЦ «Академія», 2007. – 624 с.
35. Логвин Г. Коцюбинський і імпресіонізм. // Дивослово. 1996. №10. – С. 17-20.
36. Ляхова Ж. Історія української епістології: дослідження та видання епістолярної спадщини // Слово і час. – 2006.– № 6. – С. 70 – 81
37. Мазоха Г. С. Про методологію досліджень епістолярної спадщини письменників / Г. С. Мазоха // Філологічні семінари: Літературознавчі методології : практика і теорія. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2004. – Вип. 7. – С. 67 – 76.
38. Мартиненко Я. Епістолярій М. Коцюбинського: листування з дружиною / Я. Мартиненко // Культура слова. – 2014. – Вип. 81. – С. 47 – 50.
39. Мацько Л. І. Епістолярна лінгвостилістика Михайла Коцюбинського / Л. І. Мацько // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 8. Філологічні науки (мовознавство і літературознавство): Зб. наукових праць. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – Випуск 1. Книга 1.
40. Михида С. Реконструкція психологічних портретів українських письменників кінця ХІХ – початку ХХ століть на основі мегатексту: Автореф. дис. ... доктора філол. наук: – К., 2013. – 40 с.
41. Москаленко О. Храм душі М. Коцюбинського очима художника. // Українська література в загальноосвітній школі. 2009. №3. – С. 13-17.
42. Назарук М. Й. Українська епістолярна проза кінця ХVІ – початку ХVІІ ст.: Автореф. дис... канд. філол. наук. – К., 1994. – 25 с.

43. Найрулін А. О. Епістолярій Михайла Коцюбинського в історії української літературної мови (особливості конотації епістолярію письменника): Автореф. дис... канд. філол. наук / А. О. Найрулін; Луган. нац. пед. ун-т ім. Т.Шевченка. – Луганськ, 2006. – 19 с.
44. Найрулін А. О. Конотативні особливості листування М. Коцюбинського з О. Аплаксіною. // Лінгвістика. – Луганськ, 2008. – №3 (15). – С. 138 – 144.
45. Немченко Г. Особливості стильової манери М.Коцюбинського / Г. Немченко // Південний архів: зб. наук. праць: філолог. науки. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2003. – Вип. XX. – С.37 – 40.
46. Новикова Ю. Емоційно-експресивні формули ввічливості у листах М.Коцюбинського. // Українознавство – наука самопізнання українського народу. – К., 2001. – С. 127 – 129.
47. Новикова Ю. Етикетне вираження вибачення і подяки в епістолярії Лесі Українки і М.Коцюбинського. // Лінгвістичні студії. – Донецьк, 2003. – Вип. 11, ч. 2. – С. 619 – 624.
48. Павличко С. Пристрасть і їжа: особиста драма Михайла Коцюбинського / Соломія Павличко // Теорія літератури / Соломія Павличко. – К.: Основи, 2002. – С. 505 – 524.
49. Пахльовська О. Українсько-італійські літературні зв'язки XV – XX ст. / О. Пахльовська. – К.: Наукова думка, 1990. – 215 с.
50. Подзігун В. Творчі стосунки Михайла Коцюбинського та Ганни Барвінок крізь призму їх листів / В. Подзігун // ВДПУ ім. М.Коцюбинського. Наук. зап. Сер. Філологія. – Вінниця, 2005. – Вип. 7. – С. 48 – 50.
51. Поліщук Я. І ката, і героя він любив...: Михайло Коцюбинський: літературний портрет / Я. Поліщук. – К.: Академія, 2010. – 302 с.
52. Привалова С. Особливості індивідуальної творчої манери письма Михайла Коцюбинського. // Українська література в загальноосвітній школі. 2014. № 7-8. – С. 54-56.

53. Пустовіт В. Специфіка хронотопу в епістолярії М. Коцюбинського / В. Пустовіт // Наукові записки КДПУ. Серія: Філологічні науки. – Кропивницький, 2016. – Вип. 148 – С .139 – 144.
54. Пустовіт В. Фольклорний сегмент письменницького епістолярію. / В. Пустовіт // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – Видавничий дім «Гельветика», 2021. – № 50. Т. 2. – С. 55 – 59.
55. Райківський І. Ідея української соборності в південно-західній Галичині (XIX – початок ХХ століття) / Ігор Райківський. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2016. – 392 с.
56. Рамазанова Е. Засоби вираження прохання в епістолярії М.Коцюбинського. // Лінгвістичні студії. – Донецьк, 1999. – Вип. 5. – С. 294 – 296.
57. Рарицький О. Партитури тексту і духу (Художньо-документальна проза українських шістдесятників) : монографія. – К.: Смолоскип, 2016. – 488 с.
58. Семенюк О. Типологія письменницького епістолярію: наукова рецепція теоретичних стратегій. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія. 2018. № 35, Т. 1. С. 79 – 82.
59. Сохань Г. Особливості асоціативно-образного мислення М. Коцюбинського-прозаїка : Автореф. дис... канд. філол. наук / Г. С. Сохань. Львів. нац. ун-т ім. І.Франка, – 2006. – 19 с.
60. Сохань Г. Принципи творення пейзажів у творчості Михайла Коцюбинського // Українознавчі студії. – Вип. 4 – 5. – Івано-Франківськ: Ін-т українознавства при Прикарпатському ун-ті ім. В. Стефаника. 2002 – 2003. – С. 279-285.
61. Тимофєєва Н. Михайло Коцюбинський і Крим / Н. Тимофєєва // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк – Маріуполь, 2020. – Т. 47. – С. 184 – 200.
62. Тихоша В. До питання про листування М. Чернявського та М. Коцюбинського / В. Тихоша // Вісник Таврійської фундації. – Київ - Херсон: «Просвіта», 2008. – Вип.5. – С. 131 – 139.

63. Ханас У. Проблема самотності в епістолярній спадщині М.Коцюбинського. // Наукові записки. – Т., 2007. – Вип. 15. – С. 24 – 29.
64. Чайковська В. Жанри живопису в українській прозі кінця ХІХ – початку ХХ ст. / В. Чайковська // Вісник Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка. – 2004. – Вип. 15. – С. 212 – 214.
65. Власюк А. У пошуках раю на землі / Інформаційно-розважальна вебплатформа UaModna. 2017. URL: <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:jLIVU-gckIIJ:https://uamodna.com/articles/u-poshukah-rayu-na-zemli/&cd=5&hl=uk&ct=clnk&gl=ua> (дата звернення: 25.04.2023).
66. Жарких М. Іван Франко. Енциклопедія життя і творчості. URL: <https://www.i-franko.name/> (дата звернення: 25.04.2023).
67. Ільків А. Між двох світів: поетика інтимного епістолярію Михайла Коцюбинського / А. Ільків // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського : збірник наукових праць. – 2014. – Вип. 4.13. – С. 93 – 96. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmduf_2014_4.13_20 (дата звернення: 25.04.2023).
68. Мисак Н. Як Володимир Гнатюк та Михайло Грушевський Михайла Коцюбинського в Карпати заманивали, і що з того вийшло. URL: <https://photo-lviv.in.ua/yak-volodymyr-hnatiuk-ta-mykhaylo-hrushevskyy-mykhayla-kotsiubynskoho-v-karpaty-zamaniuvaly-i-shcho-z-toho-vyyshlo/> (дата звернення: 25.04.2023).
69. Панченко В. «Мені краще бути самотнім...» / Газета «День». 2005. № 219. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/meni-krashche-buti-samotnim-0> (дата звернення: 25.04.2023).
70. Подорож крізь простір і час: Європа очима М. Коцюбинського. URL: https://kotsubinsky.org/news/podorozh_kriz_prostir_i_chas_evropa_ochima_m_kocjubinskogo/2021-05-13-1868 (дата звернення: 25.04.2023).

71. Порошенко М. Чернігівське товариство «Просвіта» - промінчик, що дарує світло культури в темряві неосвіченості. URL: https://kotsubinsky.org/news/chernigivske_tovaristvo_prosvita_prominchik_shh_o_darue_svitlo_kulturi_v_temrjavi_neosvichenosti/2016-12-26-824 (дата звернення: 25.04.2023).
72. Сидорак О. На перетині літератури і живопису. Жанр літературного образка у творчості Михайла Яцкова. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/11983> (дата звернення: 25. 04. 2023).